

60.5 273-2
С-68

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ АЛ-ХОРАЗМИЙ НОМИДАГИ
УРТАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК
ЖАМИЯТ КУРИШ НАЗАРИЯСИ
ВА АМАЛИЙТИ КАФЕДРАСИ

ДОЦ. АБДУЛЛАЕВ О.
Уқитувчилар: АБДУЛЛАЕВ М.,
ЎСКИНОВ С. МАТКАРИМОВА Н.

СОЦИОЛОГИЯ ФАНИДАН МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

УРТАНЧ-2003

МАЗКУР КУЛЛАНМА ОЛДИЙ ҲУКУМ ҚОҢИТ ТУРАДИ, АММА ОҢАШ
БЕРДАМ СИФАТИДА ТАЙЙРЛАНГАН, УРСАРИ ДАВЛАТ УЎҚУВ
ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ ҲАМДА ИЖТИМОИЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАР БИР
ТОМОНИДАН, ЧОП ҚИЛДИШГА ТАВСИЙ ЭТИЛГАН
(2003 ЙИЛ МАЙ, ИЮН)

ТАКРИЗЧИЛАР: СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ НОМЗОДИ
ДОЦ.С.ОТАМУРАТОВ, ТАРИХ ФАНЛАРИ
НОМЗОДИ ДОЦ. А. СОТЛИҚОВ.

ТАХРИР ХАЙЪАТИ: ДОЦ. ХУДОЙКУЛОВ А
ДОЦ. БОБОЖОНОВ Й
ДОЦ. АБДИРИМОВ Р

КИРИШ

Социология мустақил фан сифатида Ўзбекистонда истиқлол шарофати билан юзага келди. Ҳулаб олий ўқув юртиларида социология факультетлари ва кафедралари ташкил этилди, барча таълим йўналишлари ўқув режаларида социология фани зарурий ўқув предмети сифатида жорий этилди. Ўзбекистонда «Ижтимоий фикр» жамоатчилик фикрини ўрганишга мўлжалланган марказ кенг кўламда иш олиб бормоқда. Мамлакатимизда ижтимоий ҳаёт масалаларини ўрганувчи социологик марказлар фаолият юритмоқда.

Социология фанидан тайёрланган ушбу маърузалар матни давлат ва жамият курилиши, ижтимоий жараёнлар ва жамоаларнинг шаклланиши, тадрижий ўзгариши тенденцияларини илмий тадқиқ этиш йўллари, бу борада фаолият юритаётган дунёдаги мавжуд социологик мактаблар, улуг мутафаккирларимизнинг социологик қарашлари ҳамда шу масалаларнинг бугунги ҳолати ва ривожланиш хусусиятлари ҳақидаги билимларини ўзида ифодалаган.

Шу билан бирга маърузалар матнида мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов асослаб берган миллий истиқлол ғоясини ҳалқимиз онгига сингдириш, аҳолининг «Ижтимоий хусусиятларини, миллий, умуминсоний, фалсафий, диний, ҳуқуқий, сиёсий қарашларини пухта ҳисобга олган ҳолда иш тутиш ва илмий асосланган тавсиялар ишлаб чиқишни» теран англаган ҳолда ёндашилди.

Маърузалар матнини тайёрлашда Президент И.А.Каримов асарлари муҳим назарий манба бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, Олий Мажлис сессиялари материалларидан, матбуот маълумотларидан, махсус адабиётлардан самарали ва кенг фойдаланилди.

Матнда мавзуга оид схема, таянч тушунчалар ва уларнинг изоҳи, умумий савоъллар, янги адабиётлар рўйхати акс этирилган.

1-МАВЗУ. СОЦИОЛОГИЯ ФАНИ ПРЕДМЕТИ, ОБЪЕКТИ ВА ИЖТИМОЙ ФАНЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ.

Режа:

1. Социология фанининг предмети, объекти.
2. Социология фанининг асосий вазифалари.
3. Социология фанининг ижтимоий фанлар тизимида тўтган ўрни.

Адабиётлар

1. Каримов И.А "Баркамол авлод орзуси" Т."Шарк" 1999
2. Каримов И.А "Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард максимизм" Т."Ўзбекистон" 2000
3. Каримов И.А Миллий истиқлол мафқўраси Т."Ўзб-н" 2000
4. Жураев Н. Тарих фалсафаси. Т."Маънавият" 1999
5. Алиқориев Н.С ва бошқалар. "Умумий социология" Т. 1999
6. Бекмуродов М. Социология асослари. Т."Фан" 1994
7. Бекматов А. Социологияга кириш. Андижон 1995
8. Юнусов К. Социология Метод. ўқув қўлланма, Андижон 1997
9. Холбекова А. Социология. лугат Т."Ибн Сино нашр" 1999
10. Социология. Маърузалар матни. Т. 2000
11. Тошенко Ж. Социология. 1999
12. Харчева В. Основы социология М, 1999
13. Гишденс Э. Социология. ўқув қўлланма, Т., «Шарк» 2002
14. Социология. ўқув қўлланма, Т., 2002
15. Социология. Уч. пособия, Минск, «Тетра-системс» 1998
16. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар, Т., «Ўзб-н» 2000

Социология ҳеч қандай тўсиқсиз ривожланиш ва мустақил ижтимоий фан сифатида ўзини англаш имкониятига эга бўлди. Жамиятимизда кузатилаётган ижтимоий ўзгаришлар ва жараёнлар социология фанининг диққат марказида турибди. Жамиятимизда кузатилаётган мураккаб жараёнларни социологик таҳлилсиз тўғри тушуниш мумкин эмас. Демак, социология ижтимоий ҳаётнинг бир соҳаси билан чегараланиб қолмай, у инсон мансуб бўлган барча турухлар, қатламлар, жамоалар, муассасалар, ҳамда онамларнинг кундалик маиший ҳаётлари масалалари билан ҳам қизиқади. Бошқача қилиб айтганда, социологиянинг бош мақсади бу инсон ва унга алоқадор ижтимоий ташкилотларнинг ҳатти-ҳаракатларини оқилона тарзда тушунтиришдир. Бунинг натижасида эса жамиятда мавжуд бўлган муаммолар ўзига хос ечимини топади.

Социология фанининг асосий вазифалари.

Социологиянинг жамият ҳаёти билан кўп томонлама алоқалари ҳамда уларнинг ижтимоий белгиланганлиги биринчи навбатда шу фан бажарадиган функциялар билан боғлиқдир.

1. Уларнинг ичида энг аҳамиятлиларидан бири билим тўплаш функциясидир. Бу функция ижтимоий ривожланишнинг қонуниятлари, турли социал ҳодиса ва жараёнларнинг ўзгариш тенденцияси ҳақида ҳамда социал тадқиқотлар ўтказиш методлари ва методологиясини мукаммаллаштириш билан боғлиқ янги билим яратadi ва назарий социологияни янада бойитadi.

2. Социолог олимларнинг турли хил социал ҳодиса ва жараёнларни бошқариш самарасини ошириш билан боғлиқ тавсия ва тақлифлари социологиянинг амалий функциясини ташкил қилади. Жамиятни илмий асосда бошқариш социологиянинг айнан амалий функцияси билан ҳамбарчас боғлиқдир.

3. Билим тўплаш ва амалий функцияси билан бир қаторда социология мафқуравий функциясини ҳам бажаради.

Бу функция биринчи навбатда тарихий жараённи ўрганиш, ҳамда жамият тараққиётининг истикболини, яқин келажақтаги ривожланиш мақсадларини белгилаб беришга қаратилган. Шунингдек бу функциянинг моҳияти бошқа илмий ва мафқуравий концепциялар билан мунозара қилиш, илмий мафқураи аҳоли орасида тарқатиш орқали ҳам намоён бўлади.

Социология мустақил ижтимоий фан сифатида ўз методологияси ва назариясига эгадир. Социология фани умуминсоний ва миллий қадриятлар мутаносиблигига таянувчи методология асосида иш юритади.

Социологик тадқиқотлар методологияси мазмунини бир жиҳатдан ҳалқимизнинг тарихий, маънавий қадриятлари саналмиш «Қуръони Карим, Ҳадиси Муборак, Шаркнинг улуг алломалари Форобий, Ибн Сино, Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбандий, Ат-Термизий, Имом Ал-Бухорий, Амир Темури, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобури, Алишер Навоий ва бошқа улуг мутафаккирлар асарларида илгари сурилган фикрлар ташкил этса, иккинчи жиҳатдан, назарий илдизларини Антик давр ва прогрессив Ғарб фалсафасининг буюк намоёндалари асарларида илгари сурилган ташрижий тараққиёт қонуनларини ифодаловчи умуминсоний назариялар ташкил этади.

Айни чоғда мазкур фан методологиясининг муҳим йўналиши сифатида инқилобий диалектикадан тадрижий тараққиёт йўлига тайиниб иш юритаётган замонамизнинг улуғ давлат арбобларига қарашли фикрлар асос бўлиб хизмат қилмоқда.

3. Социология фани олами аниқлаш жараёнини чуқурроқ ўзлаштириш мақсадида тарих, фалсафа, психология, этнография, санъатшунослик ва жамиятшунослик фанлари билан яқин ҳамкорликда фаолият юритади. Зеро, ҳар қандай амалиётга мурожаат, ҳар бир илмий таҳлил натижавий мўлжални назарда тутмоғи, объектив ҳоқелик хусусидаги билимларимизни кенгайтирмоғи, ижтимоий муаммоларни ҳал этишга қўмаклашмоғи тараққиёт истикболларини аниқроқ белгилашга ёрдам бермоғи лозимдир.

Социология фанининг тобора тараққий этиши, илмнинг дифференциаллашуви, қўллаб алоҳида ва махсус социологик назарияларнинг таркиб топишга ҳам олиб келади. Масалан; сиёсат социологияси, иқтисод социологияси, санъат социологияси ва бошқалар шулар жумласидандир. Социология XIX асрнинг биринчи ярмида алоҳида фан сифатида шаклланиб қадар, фалсафа фани ичида ривожланган. Социология жамият ҳаётининг турли жабҳаларини тадқиқ этиш жараёнида, фалсафа фани доирасида ишлаб чиқилган илмий билишнинг асосий шакл ва усуллари кенг фойдаланади. Социология ва фалсафа фанларининг ўзаро алоқаси хусусида улуғ аллома Абу Наср ал-Форобийнинг фикрлари эътиборга лойиқдир. "Ҳар бир фалсафий илмни ўрганишга жазм қилган киши қуйидаги талабларни тўла бажармоғи лозимдир".

- фалсафадаги мавжуд мактаблар номларини ва мазмунини билиб олиш;
- ўқилган ҳар бир китобнинг мақсадини тушуниб етмоқ;
- фалсафий ўрганишга асос бўлувчи ишларни ўзлаштирмоқ;
- фалсафани ўрганишдан мақсад нима эканлигини билим;
- фалсафа сирларини ўрганиш борасида танланган йўлни аниқ билиб олоқ;
- Аристотелнинг ҳар бир китобининг ўзига ҳослигини аниқлай олоқ;
- китобдаги ноаниқликларини бартараф этишни Аристотел асарлари орқали билиб олоқ;
- фалсафий билимларга эга бўлган кишининг жамиятда тутиши лозим бўлган ўрнини билмоқ;
- Аристотел китобларини ўрганишга жазм қилган киши учун зарур жисмларга эга бўлоқ лозим, деб таъкидлаган эди Форобий.

Социологияфани иқтисодиёт фани билан алоқада бўлади. Матлумки, иқтисодиёт фани ишлаб чиқариш муносабатларининг шакл ва қонуниятларини ўрганади. Ишлаб чиқариш шакллари эса ижтимоий муносабатларнинг асосини ташкил этади. Шундай экан, иқтисодий изланишларнинг социология фани билан боғлиқ бўлиши табиий ҳолидир. Чунки социология фани меҳнат жараёнларини ўзига ҳос томонларини, ишлаб чиқариш жамоаларини, кишиларни самарали меҳнатга қизиқиш ва майлларини ўрганар экан шубҳасиз иқтисодиёт назариясини бойитади.

Ижтимоий жараёнларни хронологик кетма-кетликда ўрганар экан, тарих фани ўтмишга назар солади. Социология ўтмишининг ва бугунги куннинг ўзаро алоқаларини ўрганиб ижтимоий тарихий ҳодисалар ривожланишининг боғлиқлигини кўрсатади. Яъни жамиятнинг бугунги кундаги муаммоларини самарали ҳал қилиш учун, уларнинг келиб чиқиш сабабларини чуқур ўрганиш керак бўлади. Бунинг учун социологлар, албатта ўтмишга мурожаат қиладилар.

Социология фани умумий ва ижтимоий психология фанлари билан ҳам яқин ҳамкорликда бўлишни тақозо қилади. Зеро, у ёки бу жамоадаги меҳнат унумдорлигини ўрганишни мақсад қилиб социологик тадқиқот ўтказилаётганда мазкур жамоа таркибидаги индивидларнинг ҳатти-ҳаракатлари мотивларини аниқлаш, уларни темпераментлари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда умумий ҳудоса қилишда, одамлар билан жамоада муомала қилишни ташкил этиш ва ижтимоий ҳуқуқни бошқаришда, албатта ижтимоий психология қонуниятларини четлаб ўтиш мумкин эмас.

Социология фани статистика фани билан айниса яқин алоқада ривожланади. Хар бир социолог муайян мавзуда социологик тадқиқот ўтказишни мақсад қилиб қўяр экан, у албатта шу соҳадаги предметнинг конкрет ҳолатини, реал воқелик манзарасини статистик манбалардангини топа олади. Кенг қўламдаги конкрет социологик тадқиқотларнинг социолог томонидан статистик идоралар ходимлари билан ҳамкорликда ўтказилиши ижобий самаралар бериши шубҳасиздир.

Сўнгги йилларда социология фанида конкрет социологик тадқиқотлар амалий натижаларининг ҳаётга фаолроқ ва кўпроқ тадбиқ этила бориши унинг ахлоқ, эстетика, тиббиёт ва педогогика, режаланштириш назарияси ва бошқарув, ҳуқуқшунослик, руҳиятшунослик сингари фанлар билан алоқасини янада мустаҳкамламоқда. Социология фани ушбу фанлар натижасига суянади. Тадқиқот ўтказиш жараёнларида эса статистик маълумотлардан, тўпланган маълумотларни ўзлаштиришда математик моделлаштириш усулларида ва методларида фойдаланилади.

Социология фанининг бошқа фанлар билан яқин алоқада эканлиги уни янги тармоқлари "бошқарув социологияси", "онла социологияси", "жиноятчилик социологияси", "социал экология" ва ҳақозоларнинг жадал ривожланиши мисолида ҳам кўриш мумкин. Социологиянинг бошқа фанлар билан кўп томонлама алоқалари, жамиятдаги муаммоларни самарали ечишда катта ёрдам беради.

Социология фани соҳавий тасниф этилганда турли йўналишлар моҳиятига эга бўлган илмий тармоқларга бўлинади.

1 босқичдаги илмий тармоқлар таркибига умум назарий, умумметодологик ва социологик фанларни киритиш мумкин. Улар жумласига: академик, математик, тарихий, амалий ва минтақавий ва социология соҳалари қиради.

2 босқичдаги замонавий социологик илмий тармоқлар қаторига шахс социологияси, сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, демократик, экологик ҳамда институционал соҳаларни кўрсатиш мумкин.

3 босқичдаги социологик илмий тармоқлар турли хил соҳавий ҳамда илмий социологик йўналишларни ўз ичига олади, улар қуйидагилар: таълим, маданият, фан, дин, санъатга бошқа социологик йўналишлар.

4 босқичдаги социологик илмий тармоқлар қаторига регионал ва жамоавий хусусиятга эга бўлган йўналишларни киритиш мумкин. Улар қуйидагилар: ёшлар, оила, шаҳар ва қишлоқ социологияси.¹

Ҳозирги замон социологик тармоқлар тизимида жамоатчилик фикри социологияси муҳим ўрин тутди ва катта аҳамиятга эгадир.

Жамоатчилик фикри социологиси ижтимоий ҳаётдаги барча соҳалар ва умумназарий методологик ва хусусий социологик мактаблар билан бевосита иш юритади.

Шундай қилиб, мураккаб умумий ва хусусий социология фанларидан иборат бўлган замонавий социология тизими уни қўшлаб ижтимоий гуманитар фанлар билан кенг алоқаларни тақозо этади. Бу алоқалар ҳам умумметодологик босқичда ҳам махсус хусусий фанлар ва илмий йўналишлар бўйича олиб борилади. Бу эса уни замонавий ижтимоий гуманитар фанлари тизимидаги ўрнини аниқлаб беради.

Социология ижтимоий гуманитар фанлар иерархиясида энг юқори босқични эгаллайди. Фалсафа ва тарих билан биргаликда, у ижтимоий фанлар тизимининг умумметодологик негизини шакллантиради.

Лекин шу билан бирга ушбу тизимда жамият ривожланиши қонуни ва қонуниятларини ўрганувчи умумфундаментал бўлган фалсафанинг алоҳида ўрни таъкидлаб ўтиш мумкин.

1-Мавзу бўйича таянч атамалар.

1. **Социология** (лотинча-жамият, юнонча таълимот) яхлит тизими сифатидаги жамият ва алоҳида ижтимоий институтлар, ижтимоий жараёнларни ўрnatувчи фандир.
2. Огюст Конт (1798-1857) - француз файласуфи, социологик позитивизм мактаби асосчиси, биринчи бўлиб илмга "социология" атамасини киритган.
3. Макросоциология - (юнoнча-катта) - катта ижтимоий гуруҳлар ва тизимлардаги ҳодиса ва жараёнларни таҳлил қилишга қаратилган фандир.
4. Микросоциология - (юнoнча кичкина) - исбатан катта бўлмаган ижтимоий сиёсий тизимдаги ҳодиса ва жараёнларни таҳлил қилишга қаратилган йўналиш.
5. Социологиянинг бош мақсади-инсон ва унга алоқадор ижтимоий ташкилотларни ҳатти-ҳаракатларин оқилона тарзда тушунтиришдир.
6. Жамоатчилик фикри социологияси - ҳозирги замон социологик тармоқлар тизимида муҳим ўрин тутadi. Халқ фикри, халқ нуқтаи назари, ёндашуви деб тушуниш мумкин.
7. Жамият-инсонларнинг барча ўзарo ҳаракатлари, услублари ва бир-биридан ҳар томонлама боғлиқлиги ифодаланадиган бирлашмаларнинг йиғиндиси.
8. Жамоа-умумий, доимий яшаш жойига эга бўлган, қўндалик ҳаётларида бир-бирига боғлиқ бўлган ва умумий иқтисодий ҳамда ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун фаолият кўрсатувчи инсонлар мажмуаси.
9. Батпорат (прогноз)-маълум бир далилларга асосланган ҳолда бирор бир жараён ривожланиши йўналишларини олдиндан илмий тарзда кўра билиш.

1-Мавзу бўйича умумий саволлар.

1. Социология атамасини таърифланг.
2. Социология фани нимани ўрганади?
3. Социология фанининг асосий вазифалари нималардан иборат?
4. Социология фанининг объекти ва предметини таърифланг.
5. Макро ва Микро социология соҳалари ҳақида нималарни биласиз?
6. Социология фалсафа фани билан қандай алоқада иш юритади?
7. Социология иқтисодийёт ва статистика билан қандай алоқада иш юритади?
8. Социология фанининг тарих ва психология фанлари билан ўзарo алоқалари ҳақида гапиринг.
9. О.КОНТ нинг "позитивизм" йўналишини таърифланг.

2-МАВЗУ. АНТИК ДУНЁ ВА ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ СОЦИОЛОГИҚ ҚАРАШЛАРИ.

Режа.

1. Антик дунё социологлари инсон мавқеи тўғрисида. Антик дунёда жамият ва шахс омиллари.
2. Платон ва Аристотельнинг антик дунё фалсафий фикр тараққиётида тугган ўрни.
3. Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий жараёнлар ва ижтимоий жамоаларга берган баҳоси.
4. Шарқ халқларига хос жамоавийлик хусусияти талқини.
5. Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг инсон эрки ва тафаккур тарзи тўғрисидаги қарашлари.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Баркамол авлод орзуси». Т. «Шарқ» 1999 й.
2. Каримов И.А. «Озод ва обод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз». Т. «Ўзб-п» 2000
3. Каримов И.А. «Миллий истиқлол мафқураси». Т. «Ўзб-н» 2000
4. Каримов И.А. «Имом Абу Мансур ал-Мотуридий таваллудининг 1130 йиллигини нишонлаш тўғрисида ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарори», Халқ сўзи, 1999, 10 декабрь
5. Жураев Н. «Тарих фалсафаси» Т. «Маънавият» 1999.
6. Алиқориев Н.С. ва бошқалар. Умумий социология, Т. «Университет» 1999.
7. Бекмуродов М. Социология асослари. Т. «Фан» 1994.
8. Бегматов А. Социологияга кириш. Андижон, 1995.
9. Юнусов К. Социология. Метод, ўқув қўлланма. Андижон, 1997.
10. Холбеков А., Идилов У. Социология. Луғат. Т. «Иби Сино», 1999.
11. Аристотель Сочинения. Том-4. М., 1999.
12. Асмус. Античная философия. М., 1999.
13. Қуръони Карим (Алоvidoдин Мансур таржимаси) Т., «Чўлпон» 1992,
14. Беруний А. Танланган асарлар. Том-1, 1968.
15. Навоий А. «Насойимул муҳаббат мин шамойилимул футувват» Т-15, т., 1970.
16. История социологии. Уч. пособ. Мн. Высшая школа. 1997.
17. Социология. М. Изд. объединение Юнити, 19987.
18. История социологии. Мн. Высшая школа, 1998.
19. Гидденс Э. Социология. Ўқув қўлланма, Т., «Шарқ», 2002.
20. Социология. Ўқув қўлланма, Т. 2002.
21. Социология. Уч. пособ. Минск, «Тетра-Системс», 1998.

"Социология" атамаси О.Конт томонидан илмга нисбатан яқинда киритилган бўлишига қарамай социологик мазмунга эга бўлган қарашлар ва қўйишлар инсониятнинг энг қадимги давралига бориб тақалади.

Антик дунё социологияси, жаҳон социология мактабининг назарий-маънавий пойдевори ва унга доимий илҳом бағишловчи бебаҳо обидаси ҳисобланади.

Антик дунё социологиясининг илк намуналари кичик Осиёнинг ғарбий соҳиллари Иония ўлкаси шаҳарларида яшовчи греклар томонидан дунёга келтирилди.Антик дунё социологиясининг юзага келиши ҳамда тараққиёт тегишчиликлари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда уни шартли равишда қуйидагича гуруҳлаш мумкин.

1. Энг қадимги социология мактаби.Бу гуруҳга эраимиздан олдинги XII асрда яшаб ижод этган Гомердан бошлаб эраимиздан олдинги VI асргача ижод қилган Милет (кичик Осиёдаги энг йирик шаҳар) мактаби вакиллари (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен) ҳамда Грециянинг турли шаҳарларида яшаб фаолият юритган Ксенофан Пифагорнинг социологик қарашларини киритиш мумкин¹.

Энг қадимги грек социологияси мустақил ижтимоий назарий тадқиқот предмети сифатида эмас, балки янақ табийий фанлар (математика, табиат-шунослик) берган илк тадқиқот натижалари билан, ижтимоий фанлар (мифология, саънат) борасида эришилган тафаккур маҳсулларининг уйғунлашуви оқибатида юзага келган.

Милет философларининг тўнғич вакили ФАЛЕСнинг фикрича,жамиyat ва табиатнинг асосини сув ва суюқлик туфайли рўй беради. Сув туфайли таркиб топган ҳамма нарсада жон мавжуддир.

Фалеснинг "ҳамма нарсада жон бор" ғояси жамиyatга инсоний ёндашувнинг илк қуртаклари шаклланишига туртки бўлди.

Милет мактабининг яна бир вакили Анаксимен эса оламнинг асосини ташкил этувчи дастлабки модда сифатида ҳавони, кўрсатади. Ҳавонинг табиатда йиғилиши ва сиқилиши натижасида сув, тупроқ, тош ва оловдан иборат зарурий қисмлар юзага келади. Ҳаво инсоннинг амал қилиш макони ҳисобланади ва ҳавосиз қолган пайтда ҳар қандай жисм таркибий ва мазмуний ўзгаришга юз тутати.

Қадимги грек социологлари орасида (Самос шаҳрида туғилиб, фаолият юритган) Пифагор алоҳида ўрин тутати.Пифагор даврида турли архаик диний қарашлар ўрнига нисбатан умумийроқ моҳият касб этувчи худоларга сиғиниш таомилга кира бошлади. Пифагор нуктаи назарига кўра, олам абдий бўлиб, инсондаги руҳ маълум муддатдан сўнг бошқа нарсаларга кўчади.Пифагорнинг табиат ва жамиyatдаги "жон"нинг кўчиб юриши ғояси ҳамша атроф-муҳитдаги жамики нарсаларнинг бирлиги ва қариндошлиги дунёни ўзаро муроcа муvозанатда сақлашга дават этувчи социологик қарашлар сифатида инсоният тарихида муайян роль ўйнайди.

2. Грек демократияси социологияси намоёндалари Гераклит Парменид, Зенон, Эмпедокл, Анаксагор, Протогор, Горий ва бошқалар ҳисобланади.

¹ Социология.Ўқув қўлланма,Т...2002,24-бет.

Греклит фикрича, табиатда ҳамма нарса бирламчи, шу бирламчи нарсага албатта қайтади. Бу бирламчи асос эса оловдир. Зеро олов табиатдаги энг фаол ўзгарувчан ҳодисадир. Гераклит илк дафъа донишмандлик ва ақлини илм ва билимдан фарқлай билди. Кўп билимлилиқ кишини ақли, донишманд қилавермайди. Агар бундай бўлганида Гесиод ва Пифагор ҳам ақли ва донишманд бўлишар эди», -деб ёзади у.¹ Парменид ва Зенон томонидан Гераклитнинг бу фикрлари танқид остига олинди. Улар дунё ўзгарувчан эмас, аксинча ўзгармасдир, деган ғояни асослашга уриндилар.

Грек маданиятининг йирик намоёнаси ЭМПЕДОКЛ илм ва маърифатнинг ижтимоий фойдалилик функциясини асослаб берди. У илм олиш бу бефойда моҳиятлар хусусида баҳс юритиш эмас, балки уни инсон онгига хизмат қилдиришдан иборат, деб билди. Унинг фикрича, инсонларни бирлаштирувчи - мухаббат (меҳр, ҳурмат), аини пайтда ажратиб юборувчи куч-нафрат, ҳасад, жожилликдир.

АНАКСАГОР фикрича, инсоннинг илм маърифатга интилишидан кўзланган бош мақсади - атроф-муҳитни, коинот моҳиятини англашдан иборатдир. У "илм илм учун" деган ақида асосида иш тутайди.

3. Антик дунё оламнинг «олтин даври»да ижод қилган мутафаккирлар қаторига Сократ, Левкипп, Демокрит, Платон, Аристотель ва бошқаларни киритиш мумкин.

СОКРАТ нинг социологик қарашларида табиат ва жамият жараёнларида шунчалик иштирок этиши эмас, балки унда қандай қилиб яхши яшаш, қамолотга эришиш учун санъат сириларини билиши зарурлиги ғояси стаққидир.

Сократ фикрича инсон фаолияти унинг яхшилик, савоб, орият, инсоф ҳақидаги тушунчалари мазмунидан иборат бўлиб, бу тушунчаларни шахс қандай тушуниши катта аҳамиятга эга. Шундай экан, инсон фаолиятини яхшилаш учун унинг феъл-атворини ва тарбия тўғрисидаги қарашлари, тушунчаларини тартибга солиш зарурдир. Сократнинг буюк шоғирди ПЛАТОН ижтимоий тараққиёт ва инсон мавқеи хусусида бебаҳо фикрлар баён этган. Платон "ФИЛЕБ" номли асарида инсоннинг эзгуликдан иборат фаолияти қуйидаги талабларни бажариш асосида рўй бериши айтилади:

1. Илоҳий ғоя моҳиятини англаш;
2. Илоҳий ғоя талабларини ҳаётга сингдириш;
3. Тафаккур ва билимларга эга бўлиш;
4. Илм ва санъатнинг бирор турини эгаллаш;
5. Тоza, ҳалол ҳиссиёт воситаларидан (музыка, товуш, тасвирий санъат) завқ ола билиш.

Платон эзгуликни англаш - худони англаш, эзгулик табиатида эга бўлиши эса худо моҳиятига тегишли бўлиш, унинг узвий бир қисмига айланиш, деб ўргатади. Платон инсоннинг ижтимоий ўрнини белгилашда ҳар бир киши даставвал ўз давлатининг фуқароси бўлиши лозим, деб таъкидлайди. Платон мураккаб ижтимоий сиёсий муҳитда яшаганлиги сабабли идеал давлат қуриш орзусида яшаган. Унинг эзгулик асосида қурилган идеал давлат тузуми қуйидаги фазилатларга эга бўлиши лозим:

¹ Т. Ф. Асмус. Античная философия, М., «Высшая школа», 1999, 22-б.

1. Донишмандлик; 2. Жасорат; 3. Ҳар ишда оқилона меъёрни саклай би-
лиш; 4. Адолат.

Давлат тузумини уч хил страта (ижтимоий табақа) ҳукмдорлар,
ҳарбийлар ва ишлаб чиқаришда банд бўлган меҳнаткашлар донишманд
бошқарувчи гуруҳ раҳбарлигида гармоник тузумни ташкил этадилар.

Платон Академиясининг етук толиби, ҳақон ижтимоий тафаккур олами-
га хисса қўшган мутафаккир АРАСТУ ҳисобланади.

Арасту ўз давридаги мавжуд стартификацион (ижтимои табақалашув)
тартибларини қўллаб- қувватлайди. У комил инсон, комил фуқаро, адолатли
даълат хусусидаги қарашларини илмий асослашга интилади.

Давлат бошқарувида иштирок этишга иштиёқманд ва амалдорлик даъво-
сида бўлганлар қуйидаги сифатларга эга бўлишлари лозим, - дейди Арасту:
«Мавжуд давлат тузумини чин дилдан севиши, катта куч ва энергияга эга
бўлиши, одамларга ҳайрихоҳ ва адолатли бўлиши, асосий фаолият мезони
деб одамлар манфаатини давлат манфаатлари билан уйғун ҳолда ҳақиқат
малакасига эга бўлиши лозим»¹.

Ҳар қандай мамлакатдаги ижтимоий тартибсизликлар, инқирозлар ва
давлат тўнтаришлари ижтимоий тенгликнинг бузилишидан келиб чиқади.

Арасту фикрича, ҳар бир шахс нафақат мавжуд давлат тузилишига,
балки ўз ижтимоий табақасига ҳам содиқ қолиши ҳамда ўз касби-кори, хиз-
мат соҳаси доирасида камолотга интилиши лозим.

Арасту давлат тузилишини 6 хил кўринишда таснифлаб, улардан учтаси
(монархия, аристократия, полиция) тўғри ва учтаси (тирания, олигархия, де-
мократия) нотўғри давлат тузумлари, деб ҳисоблайди.²

Арасту антик дунё социологияси тарихининг энг мазмундор даври бўлган
грек социологияси мактабига мантикий яқун ясади. Унинг социологик
қарашлари дастлаб қадимги Римдаги социология мактаби вакиллари (Цице-
рон, Лукреций, Вергилий, Гораций, Овидий) га илҳом бағишлади, сўнгра ўрта
аср Шарқининг буюк олимлари Форобий, Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушдлар
дунёқарашларига ўз таъсирини кўрсатди.

3. Шарқ халқларининг ҳаётга бўлган социологик қарашлари моҳият
этиборига кўра Ғарб социологларининг ижтимоий ёндошувларидан фарқ қи-
лади. Қадимги Шарқ кишиси учун ўзликни англаш, маънавий қомилликка
эришиш, озодлик тушунчаси моддий борлиқдан воз кечиш, ташқи дунё
ташвишларини инкор этиш, ўзликда сокинлик топишга интилиш
ҳаракатларидан иборатдир.

Шарқ кишиси учун индивидуализм ҳалоқат, жамоада уйғунлашув эса со-
кинлик ва бехавотирлик омили бўлиб келган. Жамовий ҳавфсизликни
таъминлаш эҳтиёжи Шарқда жуда қадим давлардаёқ давлатчилик
тизимларини қарор топтирди. Эрамаздан олдинги 3 минг йиллик ўрталаридан
бошлаб Миср, Ҳиндистон, Месопотомия, Хитойда давлатчиликнинг
мустаҳкам аънавалари юзага келди.

¹ Аристотель Сочинения, т. 4, М., 1999, 53-6.
² Социология. Уқув қўлланма, Т., 2002, 29-б.

166938

СИТЕТИ

Инсоният тарихида илк дафъа худо даражасида эмас, алоҳида етук шахслар сифатида Гомер, Мусо, Конфуций, Зардушт, Будда сингари шахслар тарих сахнасига чиққилар.

Зардуштийлик динининг асоси бўлган «АВЕСТО» эраמידан олдинги 7-асрда яратилган бўлиб, Авесто сўзи «УПАСТА», яъни қонун-қондалар ва меъёрий асослар маъносини англатади. Авестони Зардушт Спитамалик Пуришасп ўғли яратган ва ҳозир биз ишайтган ҳудудда якка ҳудодикка асос солган. У Ахурамаздани табиат яратувчиси ва бошқарувчи сифатида талқин этади. Ахурамазда «Олий даҳоли ҳукмдор» деган маънони англатиб, одамларни ёвуз кучларга, ижтимоий ахлоқий иллатларга қарши курашишга чорлаган. Ахурамазда жамият кучларини фаолликка ўндовчи куч сифатида ижтимоий-маънавий тараққиётда дадил қўйилган қалам бўлди.

Авесто асарида ифодаланган монотеистик диний фалсафий категориялар ва тушунчалар, дунёни рамзий талқин этиш усуллари кейинги даврларда инсоният ҳаётига кириб келган ва тақомиллашган конфессияларда мустақкам ўрин олиб келди. Ундаги етти иқлим, етти қават осмон, охир замон, фаришта, шайтон, дев, савоб, гуноҳ, дунёдаги икки карама-қарши кучлар, азгулик ва жаҳолат, яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат тушунчалари шулар жумласидандир. Яхшилик ва ёмонлик ўртасида кураш, ижтимоий жараёнларни конфликтологик ёндашув орқали ҳал этишга уринишлар митроизм оқими шаклида Фарбий Европа ва бутун Рим империясидан тортиб Аҳамонийлар, Кушон ва Сосонийларнинг буюк империялари амал қилган даврда ҳам ўз таъсирини ўтказиб келган. Шарқ социологияси мактабида Хитой мутафаккирларининг ижтимоий қарашлари алоҳида ўрин тутади. Эраמידан олдинги Цин ва Хан давларида Хитойда кучли марказлашган империялар таркиб топди. Бу давр учун характерли ҳол шундан иборатки, империягача бўлган даврда амал қилган «Ихтилофдаги ҳукмдорлар» тарқоқ мафкураларнинг Хитойни буюк давлат даражасида юксалишига хизмат қилувчи янги миллий ғоя билан бирлашуви, яъни осмон образининг илоҳий рамз сифатида қабул қилиниши бўлди. Хитой ва бутун Шарқ мамлакатларига хос бўлган рамзлар илоҳийлигига ишониш эса космология ғоясининг қабул қилинишга тўртки бўлди, бу расмий мафкуранинг моҳияти табиат ва жамият жараёнларига осмон фетъа атворида келиб чиққан ҳолда ёндашиш ва баҳо беришга интилишдан иборатдир. Осмоний табиат даставвал осмон фарзанди императорга хос бўлиб, у жамиятда кечувчи зиддиятлар, муаммоларга ортиқча аралашмайди, баъзида эса ижтимоий зиддиятлар ҳаддан ошган кезларда бамисоли осмоний ўт момақалдинок, ёхуд довул сингари ана шу ихтилофий ҳолларга кескин зарба бериб туради.

Хитойда Конфуций ахлоқига биноан инсон дунё тартиботи тизимида фавкулотда ўрин тутуши, умумий дунё тақдири учун маъсулий ҳиссининг чексизлиги тарғиб этилса, космология ғоясида сиёсат ва космик ритм ўртасида муроса ўрнатилишига асосланади. Хитой сиёсати «инсон ўзи нима» деб эмас, «инсон давлат учун нима» деган саволга жавоб излар эди.

Инсон жамиятда фақат ўз қобилиятига таяниб, қачон ундан фойдаланишлари муддатини кутиб яшашга маҳкум этилган эди. Шу боисдан ҳам Хитойда давлат жамики жараёнларни бошқарувчи куч сифатида жамиятдан

ҳар бир индивиднинг ижтимоий мавқеини белгилаб берувчи омилларнинг ўтар эди.

Конфуций кишиларни жамиятда эгаллаб турган ўринларини, ижтимоий мақодаларининг ўзгартиришларига қарши турган. У инсонлар ўз ижтимоий мақодаларини ўзгартириш йўлида эмас, балки шу мавқе мазмунини теран билимлар билан бойитишга чақиради.

Билимлар кишига нафақат маълумотли бўлиши учун, балки тўғри иш қилиш учун, оқил ҳатти-ҳаракатлар қилиш учун ҳам керакдир. Конфуций Шарқ мутафаккирларига ҳос хусусиятларни намойиш этиб, жамиятда кишилар турли ижтимоий табақаларда яшашларини маъқуллаган ҳолда, бу табақалар ўртасида доимо мурося, келувчу бўлишини, зиддиятларга асло йўл қўймаслик зарурлигини уқтиради. Конфуций ҳам ижтимоий таракқиёт давлатлараро ва табақалараро консенсус яқдрилиқ, ҳам фикрлиқ амалга ошириладиганга юз беришига қатъий ишонади.

Қадимги Шарқ фалсафаси, унинг геологик асослари қадимги Мовароуннаҳр ҳудудида яшовчи халқларнинг ижтимоий жараёнларга муносабатлари ва фикрлаш тарзига бевосята таъсирини кўрсатган. Хусусан ўзбек халқи ва унинг бой маънавиятининг шаклланишига ислом динининг кириб келиши ва унинг халқ томонидан қабул қилиниши ўзига ҳос ҳодиса бўлди, деб ҳисоблаш мумкин. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек халқи Ислам динига ўз миллий хусусиятлари, урф-одатлари, турмуш тарзи, анъаналари билан кириб келди. Бу эса қабул қилинган Ислам теологияси назариясига тегишли аниқликлар ва тадрижий ўзгартиришлар киритилишини тақозо эта бошлади.

Мовароуннаҳр жамоатчилик фикри тарихини ўрганишда Абу Мансур ал-Мотуридийнинг хизматлари беқиёсдир. Мотуридий мактабининг асосчиси Абу Мансур ал-Мотуридий асарларига нафақат диншунослик, балки жамият, жамоа, ижтимоий жараёнлар ва хусусан шахс ҳақидаги таълимот сифатида ёндашиш, уларни Мовароуннаҳр ҳудуди ҳаёт тарзи, менталитетига мувофиқ келувчи, уларни ҳаёвий, этикодий яқдилликка унсовчи яхлит илмий социологик концепция сифатида баҳолаш ва ҳар томонлама ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Ульрих Рудольф шахсининг ислом этикодини даражасидаги фаолият, эркин фикрлаш ҳуқуқи ва имкониятларини атрофича мавқега мувофиқ келувчи назария деб баҳолаганда, буюк юртимизнинг характерли қирраларини очиб берди. Дарҳақиқат, инсон шахси ва мавқеи масаласи уни турли ижтимоий сиёсий, керак бўлса, диний таъйиқлардан ҳимоя қилувчи ал-Мотуридийнинг муросавий мувозанат концепциясини, исломни англаш жараёнларидаги ижобий жиҳатлар йиғиндисигина эмас, балки Мовароуннаҳрдаги реал ижтимоий сиёсий муҳит, халқ турмуш тарзи, менталитети бой маданий-тарихий тажрибаси билан бойитилган инсоний ёндашувлар синтези, деб баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Ал-Мотуридий жабарийларнинг, инсонни ҳамма амаллари олдиндан унинг тақдирига ёзиб қўйилган, шу боисдан у ўзи қилаётган ишларга маъсул эмас, деган нуқтаи назарини ҳам қадриятларнинг, Оллоҳ инсон фаолиятлари ва амалларининг ҳимоячиси эмас, деган нуқтаи назарини ҳам асосли танқид қилиб, инсон яхши ва ёмон амалларини ўз эркига кўра танлаш ва бу йўлда

Оллоҳнинг маданияти олийи назариясини илгари суради.¹ Шу асосларда Ал-Мотуридий Мовароуннаҳр жамоатчилиқ фикрининг маънавий асослари кучли инсоний мазмун билан бойитилишига катта ҳисса қўшди.

Хулоса сифатида Ал-Мотуридий Мовароуннаҳр ижтимоий фикрига кўрсатган таъсирини қуйидаги йўналишларда қайд этиш мумкин:

а) Ал-Мотуридий Мовароуннаҳрда жамоатчилиқ фикри шаклланишининг ўзига хослигини инобатга олиб, умум фикрига кишиларнинг онгли тарзда ихтиёрий равишда бирлашишга даъват этган.

Бундай фикр бирлиги исломий эътиқодда ҳам, ҳаётий-ахлоқий соҳаларда ҳам, мафкуравий сиёсатда ҳам инсонларнинг яқинликка эришишларида намоён бўлади.

б) Ал-Мотуридий Мавароуннаҳр учун хос бўлган моҳиятти аксарият рамзларда талкин этиш хусусиятига, бу борада чуқур илдиз отган ижтимоий майлга диққатни жалб этади. Инсоннинг интеллектуал қамолоти шартлиликлар; рамзларга қўйиш даражасига, ўзини нечоғли мажозийлашувига боғлиқлигини бу эса ўз наъбатида моҳиятти шунчалар теран англаш имкониятини беришни асослаб беради;

в) Ал-Мотуридий Мовароуннаҳрдаги ижтимоий муҳит барқарорлиги жамиятдаги маънавий тўлақонлиқни таъминлаш, мавжуд турмуш тарзи, анъаналари, халқ маросимлари ва урф-одатлари, миллий менталитет, этник ва рухий интеллектуал ўзига хосликларига таянган ҳолда амалга ошувига ишонди. Зеро, Абу Ҳанафий мазҳабининг моҳияти ҳам ислом таълимотини реал воқелик базисида амал этиши, шу базис негизидан янги эътиқод, ижтимоий онг йўналишининг шаклланиши ва такомил топишни асослайди;

г) Ал-Мотуридий амалга ошадиган барча сазй-ҳаракатлар, қолаверса ана шу сазй-ҳаракатларнинг маънавий рухий ифодаси сифатида намоён бўлувчи, ҳамда қайта-қайта юзга келишига асос бўлувчи жамиятнинг умумий ижтимоий фикри икки томонлама тарзда рўй беришини асослаб беради. Яъни бир томондан, ҳар бир алоҳида шахс тақдирининг азалий ҳукми асосида рўёбга чиқиши ҳамда амал этиши эътироф этилган ҳолда ҳар қандай ҳолатда ҳам шахснинг эркин танлаш имконияти сақланиб қолишини атрофича асослайди. Бу нуктаи назар, яъни ижтимоий воқеликка эркин ёндашув ва ихтиёрийлик назариясини жамият доирсидаги зўрлик, зўравонлик ҳодисалари билан ўзаро мувофиқлаша олмаслик ғоясини Абу Райхон Беруний давом эттирган эди. Унинг «одамларнинг кучсизлиги ҳам ўзидан заиф бўлган бировларга эгаллик ва раислик қилишдан ҳоли эмас», деган нуктаи назари ал-Мотуридийнинг инсон озодлиги, Оллоҳ олдида ўз тақдирини яратишда эркинлиги ғоясининг узвий ва мантикий давомидир.

д) Ал-Мотуридий Курьони Каримдаги дин исботталаб далилларга эмас, балки эътиқод ва инсонга асосланиши лозимлигини ҳар томонлама тавсифлаб, жамиятдаги ижтимоий фикр барқарорлигини ҳам тазйиқ ва куч воситасида эмас, балки ўзаро ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик негизида амал қилиши ғоясини илгари суради. Улуғ мутафаккир ўзи яшаган даврдаги мураккаб ижтимоий-сиёсий вазиятлар, диний зиддиятлар, эътиқодий қарама-қаршиликлар

¹ Социология, Уқув қўлланма, Т., 2002, 36-б.

² Беруний А.Р. Тавлиған асарлар, 1-том, Т., «фан», 1968, 51-53-бетлар.

Мовароуннаҳрда ибна ӯрта метёр, муросавий мувозанат конденциясини ишлаб
ана шу тўлақонли назарий таълимот воситаси Абу Ҳанифа
асланган суннийлик мазҳабининг Мовароуннаҳрда кенг ёйили-
шиди.

наҳрда табиат ва жамиятнинг социологик англаш ва ўрганиш улуғ
ул Форобий томонидан жиддий кенгайтирилди. У ал-Мотуридий
ий-теологик жиҳатдан асосланган инсон эрки назариясини
антирди. У ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» асариди инсондаги
оҳияти ўзликни англашдан бошланишини, фозил шахс воқеа ва
моҳиятини идрок эта билишини, моҳиятига интилиши Ҳакми
инини, инсонга берилган руҳ ақлни ривожлантиришига, унга
ташга маъсул илоҳий куч эканлигини, ақл эса инсон томонидан
оҳиятан танлаб фарқлашга кўмак беришини асослаб беради.
ўша пайтдаёқ ижтимоий фикрнинг аҳамияти катта эканлигини
замонавий социологияда кўп қўлланувчи экстетлар, яъни ўз
ж донишмандлари фикрига таяниб иш тутиш зарурлигига урғу

андларга ишониб уларга эргашувчи одамлар ўша нарсаларни
билгандай билиб оладилар. Зеро, донишмандларнинг
яхши билимлардур»¹

нинг йилликнинг сўнгиди (973 йил 4 сентябр) таваллуд топган
ономиз Абу Райхон Беруний ҳам социология назариясини
ш ышига улкан ҳисса қўшди. Абу Райхон Беруний дунёнинг со-
зараси эволюцион жараён натижасида таркиб топганлигини
этади.» Тузлиш ва бузилиш натижасида унсур бўлаклари бир-
иб, дунё обод бўлган ва олам тартибга тушган»-дейди у.²

да Беруний оламни ижтимоий тараққиётга олиб келувчи куч
рама-қаршиликлар эмас балки, турли ижтимоий даражалардаги
ссенсус эканлигини уқтиради. «Қарама-қаршилиги равшан аён
ага қандай ишониб бўлади.³ деб мутафаккир қарама-
ан холи бўлган жараёнларда ўзгариш эҳтиёжи кучайишига
и. Беруний социологиядаги муҳим соҳа ижтимоий табақалашув
юритиб шундай дейди: «Тилларнинг турлича бўлишига сабаб
урухларга ажратиб кетиши, бир-бирдан узок туриши, уларнинг
ури ҳоҳишларни ифодалаш учун (зарур) бўлган сўзларга эҳ-
ишидир. Узок замонавий ўтиши ҳалиги иборалар кучайиб, ёдда
такорланиши натижасида таркиб топиб тартибга тушган.»⁴

факкир Абу Али ибн Синонинг социологик қарашлари ўзининг
и, воқеъликка ҳушёр баҳо бериш хусусияти билан ажратиб
но оламнинг барқарор амал қилиши жамият ва табиатнинг си-

¹дамлар шаҳри, Т.,1993,167-бет.

²ч асарлар,1-том,Т.,1968,51-бет.

нергетик, яъни ўз-ўзини идора қилиш, мустақил бошқариш хусусиятининг ишга тушиши ва ҳаракатланиши билан изоҳланади деб изоҳлайди.

Ибн Сино Оллоҳнинг ақлдан ташқари фаолиятларга ҳам қобилияти ғоясига қарши чиқиб, Оллоҳ фаолияти ақлдан ташқари бўлиши мумкин эмаслигини, яратилган нарсаларнинг барчаси инсоний ақл томонидан широк эта олиниши кераклигини ҳам асослаб беради.¹

XI асрда яратилган туркний халқлар учун муқаддас обида ҳисобланувчи китоб Юсуб Хос Ҳожибнинг «Кутаду билиг», «саодатга йўловчи билим» деб аталган асари ҳам социологик қарашларга бойдир. Бу китоб одоб-ахлоқ, таълим ва тарбия ҳамда маънавий қамолотнинг йўл йўриқларини, усулларини, чора тadbирларини мужассамлаштириб, ўзида жам қилган буюк қомусий асардир.

Юсуф Хос Ҳожиб жамиятнинг том маънодаги қамолоти фақат таълим воситасида амалга ошади, деб ҳисоблайди. Дунёдаги барча бойликлар муваққатдир, ўткинчишир, сарфланса тутаб битади, деб ўргатади улуғ мутафаккир.

Социологиянинг доғишмандлик талаби юқори бўлган фан эканлиги учун улуғ аждодларимиздан жамиятни бевосита ўрганишга доир назмин умумлашмаларга, ҳулосавий мушоҳадаларга бой асарлари уларни маънавий ақлий қамолотга эришган йилларида, сермазмун умрларининг сўнгги давларида яратилгандир. Масалан, Амир Темурнинг "Тузуқлари", Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Алишер Навоийнинг «Мажolis ун нафoис», «Маҳбуб ул қулуб» асарлари шулар жумласидандир.

Шарқ социология мактабида ёрқин из қолдирган улуғ мутафаккирлардан бири Абу Зайд Абдурахмон Ибн Ҳалдуни ҳисобланади. Ибн Ҳалдуни «Муқаддима» асарида тарих фани ва ижтимоий ривожланишнинг асосий моҳияти ва масалаларини белгилашга интилади. Билгинки деб ёзади Ибн Ҳалдуни, тарихнинг моҳияти-бу инсон жамияти тўғрисидаги маълумотлар бўлиб, бу дунёнинг «ижтимоийлиги» ҳисобланади. Ибн Ҳалдуни ўзининг бу асарида асосий мавзунини «ижтимоийлик»га бағишлайди. Бу масалада Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушдларнинг фикрларини ривожлантиради.

Тараққиётнинг муҳим омили Ибн Ҳалдуни фикрича, меҳнат бўлиб, меҳнат ижтимоий ҳаётнинг асоси ҳисобланади. Шаҳарда яшовчилар меҳнати ишлаб чиқаришнинг олий шаклидир.

Ибн Ҳалдуни яна шунини таъкидлайдики, давлат ўзининг иқтисодий ҳаётини сақлашда, биринчидан, солиқларнинг янги турларини ишлаб чиқади. Иккинчидан эса, давлат бозорга бевосита аралаша бошлайди. У савдо устидан бевосита ва билвосита назорат ўрнатади.

Ибн Ҳалдуни сулолавий давлатнинг ривожланиш босқичларини тасвирлаб, уни инсон ҳаёти давлари билан солиштиради-болалик, ўспиринлик, қарилик ва ўлим. 100-120 йил давомида давлат беш даврни босиб ўтади:

А) бошқалар устидан ғолиб чиқиш, олдинги сулолаларни енгитишдан иборат давр;

¹ Социология. Ўқув қўлланма, Т., 2002, 40-бет.

В) ўз одамларини йўқотиш, яққа ҳокимлик ўрнатиш. Бу бўйсунтиш ва қуч давридир;

С) ўз ҳукмдорлиги медаларини териш, тинч ҳаёт даври;

Д) Таъминот ва хотиржамлик даври. Бу даврда ҳукмдор ўзидан олдинги ҳукмдор эришган нарсалар билан қаноатланади, фаоллик қобилияти йўқолади;

Е) камомад ва исрофгарчилик даври. Бу даврда ҳукмдор ўзининг аждодлари йиққан ҳамма нарсаларни йўқотади. Бу ўлим фазасидир.¹

Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул қулуб» асарида бевосита ўз давридаги деярли барча ижтимоий гуруҳ ва табақаларга тавсиф берилади ва уларнинг қайси бири яхши ёки ёмон, қайси бири инсонийликка, халққа мамлакатга фойдали ёки зарарли эканлиги баён этилади.

А. Навоий жамиятнинг миқдор ва сифат жиҳатидан ижтимоий бўлинганлиги умуман олганда ижобий ҳодиса эканлиги, бу тавсифланиш доирасининг қанчалик кенлиги мамлакат фаровонлик даражасининг асослаб беради. Улуғ мутафаккир жамиятдаги юздан ортқ ижтимоий табақа хусусиятларини аниқлаб, уларнинг мамлакат ижтимоий тизимидаги ўрни ва фаолият имкониятларини равшан ифодалаб беради. Мазкур социологик таснифлашдан мақсад, уларни ижтимоий фойдалилик даражаларини ошириш эканлиги асарнинг мазмунини ташкил этади.

Зеро, жамиятдаги таснифнинг қандай эканлигини билиш уларнинг мазмунини яхшилашга йўл очади. Шу жиҳатдан, деб ёзади А. Навоий, «ҳамсухбатларни ва дўст ёронларни бу ҳоллардан огоҳ ва хабардор қилмоқ вожиб кўриндики, токи уларда ҳар тоифанинг ҳислати ҳақида билимлар ва ҳар табаққанинг аҳволи ҳақида тушунчалари бўлган».²

Хуллас, Шарқ социология мактаби ранг-баранг таълимотлар гулдastasидан иборат бўдиб, бугунги кунда ҳаётимизда тобора мустаҳкам ўрни олаётган миллий истиқлол ғояси учун фалсафий, диний ва дунёвий пойдевор вазифасини ўтади. Миллий истиқлол ғояси учун ҳам мазкур таълимотлар назарий асос сифатида хизмат қилади.³

¹ Социология. Ўқув қўлама, Т., 2002, 43-бет.

² А. Навоий. Маҳбуб ул қулуб, Т., 1983, 3-бет.

³ Миллий истиқлол ғояси асосий тушунча ва тамойидлар, Т., «Ўзбекистон», 2000, 16-бет.

2-Мавзу бўйича таянч атамалар.

1. Антиқ давр социологияси-эраиздан аввалги XII-IV асрларда яшаган мутаффаққирларнинг жамият тўғрисидаги қарашлари. Антиқ дунё социологиясининг илк намуналари Кичик Осиёнинг соҳили Иония ўлкаси шаҳарларида вужудга келган.
2. Антиқ дунё оламининг "олтин даври"- инсониятнинг буюк даҳolari Сократ, Левкипп, Демокрит, Платон, Аристотеллар яшаб ижод қилган давр.
3. Ижтимоий тенглик - мазмунига кўра 2 хил миқдор жиҳатдан ва мавқе мартабага кўра фикрланади. Фуқароларнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий жиҳатдан тенглиги тушунилади.
4. Митраизм оқими - яхшилик ва ёмонлик ўртасида кураш, ижтимоий жараёнларни конфментологик ёндашув орқали ҳал этишга уринишлар. Бу Ғарбий Европа, бутун Рим империяси, Аҳмонийлар, Кушон ва Сосонийлар империяларида таъсирли оқим бўлган.
5. Жабарийлар - инсоннинг ҳамма амаллари олдида унинг тақдирига ёзиб қўйилади, шунинг учун у ўзи қилаётган ишларга маъсул эмас, деган ғояни илгари сурувчилар.
6. Кадарийлар- Оллоҳ инсон фаолиятлари ва амалларининг ҳимоячиси эмас, деган нуқтаи назарда турувчилар гуруҳи.
7. Мотуридия- инсон яхши ва ёмон амаллари ўз эркига кўра танлаш ва бу нўлда Оллоҳнинг мададини олиши назариясини илгари сурувчи ғоя.

2- Мавзу бўйича умумий саволлар.

1. Антиқ дунё социологлари инсон мавқеи тўғрисида қандай фикрларни илгари сурган.
2. Платон ва унинг социологик қарашлари.
3. Аристотель ва унинг социологик қарашлари.
4. Митроизм оқими тўғрисида нималарни биласиз.
5. Конфуцийлик ва унинг илгари сурган ғоялари.
6. Ал-Мотуридий ва унинг идеал жамият тўғрисидаги қарашлари.
7. Ал-Форобий ва унинг идеал жамият тўғрисидаги қарашлари.
8. Ал-Беруний ва унинг социологик қарашлари.
9. Ибн Сино ва унинг социологик қарашлари.
10. Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг жамият тўғрисидаги қарашлари.
11. Алишер Навоий ва унинг ижтимоий гуруҳ ва табакалар тўғрисидаги қарашлари.

3 -МАВЗУ. ҒАРБҲИЙ ЕВРОПА СОЦИОЛОГИЯ МАКТАБИ. XX АСР СОЦИОЛОГИЯСИ.

Социологиянинг Европада фан сифатида вужудга келиши.
аср охири XX аср бошидаги классик (мумтоз) социология
асрининг 70-80 йилларида социологияда реалистик йўналишлар.

Адабиётлар.

- Каримов.И.А. Баркамол авлод орзуси, Т. «Шарқ» 1999
Каримов. И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт -пировард
Максидимиз. Т. «Ўзбекистон» 2000
Каримов. И.А. Миллий истиқлол мафкураси. Т. «Ўзбекистон » 2000
Каримов. И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳаёфсизликка таҳдид,
Барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т «Ўзбекистон» 1997
Қўраев Н. Тарих фалсафаси. Т. «Маънавият» 1999
Алиқориев Н.С. ва бошқалар. Умумий социология. Т. «Ун-т» 1999
Асмағаматов А. Социологияга кириш. Андижон 1995
Асмағаматов М. Социология асослари. Т. «Фан» 1994
Абдулбеков А, Идилов У. Социология. Луғат. Т. «Ибн Сино» 1999
Социология. Маърузалар матни. Т. 2000
История социологии. У. пособ. Мн. Высш. Шк . 1997
Гощенко Ж. Социология. М. 1999
Идиленс.Э Социология.Т., «Шарқ»2002.
Социология.Ўқув кўлланма,Т.2002.
Капитанов Э.А. Социология XX века.Ростов-на-Дону,1996.
Социология Уч.пособия,М. «Тетра-системс»,1998.
Абдулбеков М.С. Введение в социологию,М., «Наука»,1994.
Социология,М.,Изд. Объединение Юнити,1998.

2-Мавзу бўйича таянч атамалар:

1. Антик давр социологияси-эраиздан аввалги XII-IV асрларда яшаган мутаффакирларнинг жамият тўғрисидаги қарашлари. Антик дунё социологиясининг илк намуналари Кичик Осиёнинг соҳили Иония ўлкаси шаҳарларида вужудга келган.
2. Антик дунё оламининг "олтин даври"- инсониятнинг буюк даҳolari Сократ, Левкипп, Демокрит, Платон, Аристотеллар яшаб ижод қилган давр.
3. Ижтимоий тенглик - мазмунига кўра 2 хил миқдор жиҳатдан ва максимал мартабага кўра фикрланади. Фуқароларнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий жиҳатдан тенглиги тушунилади.
4. Митраизм оқими - яхшилик ва ёмонлик ўртасида кураш, ижтимоий жараёнларни конфментологик ёндашув орқали ҳал этишга уринишлар. Бу Фарбий Европа, бутун Рим империяси, Аҳмонийлар, Култон ва Сосонийлар империяларида таъсирли оқим бўлган.
5. Жабарийлар - инсоннинг ҳамма амаллари олдиндан унинг тақдирига ёзиб қўйилади, шунинг учун у ўзи қилаётган ишларга маъсул эмас, деган гояни илгари сурувчилар.
6. Кадарийлар- Оллоҳ инсон фаолиятлари ва амалларининг ҳимоячиси эмас, деган нуқтаи назарда турувчилар турухи.
7. Мотуридия- инсон яхши ва ёмон амаллари ўз эркига кўра танлаш ва буйида Оллоҳнинг мададини олиши назариясини илгари сурувчи гоя.

2- Мавзу бўйича умумий саволлар.

1. Антик дунё социологлари инсон максимал тўғрисида қандай фикрларни илгари сурган.
2. Платон ва унинг социологик қарашлари.
3. Аристотель ва унинг социологик қарашлари.
4. Митроизм оқими тўғрисида нималарни биласиз.
5. Конфуцийлик ва унинг илгари сурган гоялари.
6. Ал-Мотуридий ва унинг идеал жамият тўғрисидаги қарашлари.
7. Ал-Фаробий ва унинг идеал жамият тўғрисидаги қарашлари.
8. Ал-Беруний ва унинг социологик қарашлари.
9. Ибн Сино ва унинг социологик қарашлари.
10. Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг жамият тўғрисидаги қарашлари.
11. Алишер Навоий ва унинг ижтимоий турух ва табакалар тўғрисидаги қарашлари.

3 -МАВЗУ. ҒАРБҲИЙ ЕВРОПА СОЦИОЛОГИЯ МАКТАБИ. XX АСР СОЦИОЛОГИЯСИ.

Рекжа.

- 1 Социологиянинг Европада фан сифатида вужудга келиши.
- 2 XIX аср охири XX аср бошидаги классик (мумтоз) социология
- 3 XX асрнинг 70-80 йилларида социологияда реалистик йўналишлар.

Адабиётлар.

1. Каримов.И.А. Баркамол авлод орзуси, Т. «Шарқ» 1999
2. Каримов. И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт -пировард мақсадимиз, Т. «Ўзбекистон» 2000
3. Каримов. И.А. Миллий истиклол мафқураси, Т. «Ўзбекистон » 2000
4. Каримов. И.А. Ўзбекистон XXІ аср бўсағасида: ҳаёфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қасолатлари, Т «Ўзбекистон» 1997
5. Жўрасв Н. Тарих фалсафаси, Т. «Маънавият» 1999
6. Алиқориев Н.С. ва бошқалар. Умумий социология, Т. «Ун-т» 1999
7. Бегматов А. Социологияга кириш. Андижон 1995
8. Бекмуратов М. Социология асослари, Т. «Фан» 1994
9. Холбеков А, Идилов У. Социология. Луғат, Т. «Ибн Сино» 1999
10. Социология. Маърузалар матни, Т. 2000
11. История социологии, У. пособ. Мн. Высш. Шк . 1997
12. Тощенко Ж. Социология: М. 1999
13. Гидденс.Э Социология,Т., «Шарқ»2002.
14. Социология.Ўқув кўлланма,Т.2002.
15. Капитанов Э.А. Социология XX века.Ростов-на-Дону,1996.
16. Социология Уч.пособия,М. «Тетра-системс»,1998.
17. Комаров М.С. Введение в социологию,М., «Наука»,1994.
18. Социология,М.,Изд. Объединение Юнити,1998.

Социология тарихи - жамият тўғрисидаги тушунчалар ва ғояларнинг тадрижий шаклланишининг эволюциясини кўрсатиб берувчи фандир.

Социологиянинг фан сифатида ружудини келишига доир тадрижий босқичларни ўрганиш бизни социологик тафаккур қилиш маданиятига, уни жамият фойдасига ишлата билишликка ўргатади. Айниқса, бу ҳозирги вақтда, Ўзбекистонимизнинг мустақиллиги шароитида, миллий истиқлол мафкурасини фуқаролар онига синдиришда муҳимдир. Социология тарихи аجدодларимизнинг руҳий қадриятлари тўғрисидаги инсон ва инсонни ўраб тўрган ижтимоий мавжудлик тўғрисидаги тафаккур тарзлари қандай бўлганигини равшан кўрсатиб беради.

Қадим замонлардан буён жамиятнинг тўғрисидаги билимлар Шарқ ва Ғарб мавжудлиги ва ривожланиши ғояларининг асосий билими сифатида қаралади. Жамият ривожини, сиёсат, ахлоқ, фан, дин ва санъат муаммолари тўғрисидаги илмий қарашлар Қадимги Хиндистон, Хитой, Юнон файласуфлари Урта Осиё ва Европа мутафаккирлари томонидан айтиб ўтилган.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Европадаги социологик дунёқараш характери ва мазмунини маъмур жамиятдаги ижтимоий ўзгаришлар билан изоҳланади. Жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида янги шаклини тузилмалар пайдо бўлди. Эски билимлар ўрнини янги назариялар эгаллаб, фалсафий билимларда янги ҳаёт шакллари кўчма бошлади. Характерли томони шундаки, социология янги позитив фалсафа тамойилларини асослаб берувчи фан сифатида майдонга чиқди. Жамият тузилиши тўғрисидаги мавжуд фалсафий схоластик ғоялар танқидга учраб, унинг ўрнига табиий фанлар методларига мос келувчи ижтимоий тадқиқотлар тақдир этила бошланди.

Позитивизм ва позитив социология асосчиси Огюст Конт (1708-1857) томонидан ёзилган ишлар орасида 6 жилдлик «Позитив фалсафа кўрсин» ва 4 жилдлик «Позитив сиёсат тизими» муҳим ўрин эгаллайди.

Ижтимоий физика ёки социология Конт фикрича, ижтимоий статистик (жамиятда турғун бўлган тузилмалар) ва ижтимоий динамика (ижтимоий ўзгаришларни кўрсатиш) дан иборат.

Контийн тушунтиришича, фалсафа ва социологияни позитив деб аташнинг сабаби, улар фан маълумотларига эмас, балки илмий қўзғатувларга асосланади. Позитивизмда энг асосий талаб кўрсатилган тушунчалардан воз кечиш ҳамда табиий-илмий қарашларни иқбोलнинг «позитив» (ижобий) ижтимоий назарияни яратишдир.

XIX аср Франциядаги мавжуд сиёсий тушунмовчиликлар, иқтисодий инқирозлар, ижтимоий табақалашув жамият тараққиётининг инқилобий эмас, балки маънавий ўзгаришлар асосида амалга оширишни қатъийлаштирди.

Конт тарихни ҳаракатлантирувчи қуч инсоннинг онидир деб ҳисоблайди. Унинг нуктаи назарига қараганда, теологик рух, ахлоқий ва сиёсий ғояларни юқимо ҳурмат қилиш учун зарурдир, яъни ахлоқ ва сиёсат тўғрисидаги завоқлар диний он, диний қадриятлар асосида шикланган.

Фан тараққиётининг метафизик босқичида жамиятдаги асосий бошқарув аввалларини файласуфлар эгаллаб олганлар. Бу босқич 1300 йилдан 1800

Йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр фаннинг эмпирик кўзатув маълумотларига мавжудотларнинг моҳиятини мавҳум тавсифлаши билан характерланади.

Позитив босқич 1800 йилдан бошланади. Бу босқич илм фан ва олимларнинг ижтимоий билим ва бошқарув назарияларининг устувор мавқеини касб этувчи босқичдир.

Француз олимнинг хизмати шундаки, социология фани дастурлари ва методларини илмий изланишлар воситаси сифатида аниқлай олади. Контнинг фикрига кўра, социологиянинг предмети - бу ижтимоий ҳодисаларнинг моҳиятидир. У жамият тўғрисидаги табиий фанлар методологиясига таяниши керак: олимлар кузатув, қиёслаш, тарихий, генетик методларни қўллай билиши лозим. Ушбу методлар ичида тарихий ва қиёсий методлар кенг тарқалган. Кузатув ва эксперимент методлари эса XX асрга келиб қўлланила бошланди.

Контнинг жамият тараққиётини мувофиқлаштириш ва уни барқарорлаштириш муаммоларига бағишланган фикрлари катта аҳамиятга эга. Унинг фикрича, жамиятдаги ўзаро мослик сиёсий, иқтисодий, маънавий, биологик қонуниятларга боғлиқ бўлиб, турли ижтимоий тизимлар бирлиги ва улар ўртасидаги мувофиқлик ҳисобига эришилади. Фан эса, жамиятнинг ҳамма соҳалари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг зарурий меъёрларини белгилаб беради.

Контнинг таъкидлашича, жамиятдаги ижтимоий мувофиқлик - бу шахслар ва ижтимоий қатламлар манфаатларининг бир-бирига мослиғидир. Контнинг жамиятни яхлит организм сифатида тушуниши, меҳнатнинг ижтимоий адолат асосида тақсимланиши, ижтимоий барқарорлик шартлари ва омиллари, турли гуруҳ ва қатламлар манфаатларини мослаштиришда давлат ва шахсларнинг ўрни тўғрисидаги фикрлари бугунги кунда ҳам муҳимдир.¹

Контнинг қарашлари инглиз олими - Герберт Спенсер (1820-1903) асарларида ўз ривожини топди. Спенсернинг 1862 - 1896 йилларда чоп этилган «Асосий манбалар» (1862), «Биологиянинг яратилиши» (1864-67), «Психологиянинг яратилиши» (1870-72), «Социологиянинг яратилиши» (1876-96), «Социология тадқиқот предмети сифатида», «Этиканинг яратилиши» (1870-73) китоблари социология тарихида муҳим ўрин тўтади.

Спенсер Конт изидан бориб, социология фанига ўзгариб турувчанлик ва «бир маромдаги» эволюционизм ғоясини киритди. Эволюция - бу оддий нарса ва кучларнинг оддий кўпайиши ёки камайишига олиб келувчи, ҳақиқий ракамни, сакраш ва танаффуслар кетма-кетлигидан маҳрум бўлган жараёндир. Спенсер таъкидлашича, исталган тизимнинг амал қилиш тарзи, ижтимоий организмнинг меъёрий ҳолати мупозанатидан иборатдир.

Спенсернинг фикрига кўра, исталган объектнинг эволюцияси Алоқасизликдан Алоқдорликка, бир тоифаликдан ҳар хил тоифаликка, ноаниқликдан аниқликка бўлган даврни ўз ичига олади. Мувозанатнинг бузилиши асосида янги эволюцион жараёнга ўтувчи инкироз бошланади. Ҳамма воқеа ва ҳодисалар мана шу инкироз ва тараққиёт цикли орқали юз беради.²

¹ Комаров М.С. Введение в социологию, М., «Наука», 1994, 36-бет

² История социологии, М., Высш. шк., 1998, 48-бет.

Ана шулардан келиб чиққан ҳолда Спенсер синфий кўраш ва революцияни мувозанатдан оғиш ёки ижтимоий организмнинг касаллиги деб эътибор қилди.

Спенсер фикри бўйича, социологиянинг вазифаси -- бу алоҳида шахсларнинг хоҳиш ва интиқидлари, уларнинг индивидуал жиҳатлари ва субъектив фикр уйғурига қарама-қарши амалга ошувчи эволюцион жараёнларнинг умумий қонуниятларини очиб берувчи, ижтимоий мавжудликлар, омилиларни ўрганишдан иборатдир.

Спенсер социологиянинг муҳим ижтимоий аҳамиятга эга эканлигини ҳис этган ҳолда ижтимоий билимнинг объектив мураккабликларининг алоҳида, қайд этади. Социологик далилларни кўплаб маълумотларни ўзаро қиёслаш йўли билан ўрганиш мумкин. Спенсер учун ижтимоий далиллар - бу эволюцион жараёнлар намоён қиладиган мавжудликлардир.¹

Спенсер XIX аср социологиянинг ичида биринчи ижтимоий тузим, ижтимоий институт, ижтимоий назорат терминларини киритди.² Ижтимоий институтлар инсонни жамоавий ҳаракатга киришга оладиган ижтимоий мавжудотга айланишини таъминлайди.

Спенсер ижтимоий тараққиёт таъсири остида институтларни бир неча турга бўлади.

- оила эволюцияси босқичларини ишлаб чикувчи,
- оилавий муносабатлар ўзгаришини тадқиқ этувчи институтлар;
- урф-одат, анъана, ахлоқ, орқали инсонларнинг кундалик ҳаракатини бошқаришга йўналирилган институтлар;
- жамият ҳамжиҳатлиги ва эътиқодий бирлигига таъсир этувчи диний институтлар;
- меҳнат тақсимланиш асосида келиб чикувчи касб-хунар институтлари.

Спенсер жамият эволюциясининг икки кутби деб, жамият тўзилишининг ҳарбий ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ типларини тан олган. Чунки, эволюция бияривчидан иккинчисига утиш йўналишида кечмоқда.

Ғарб социологларидан биринчи, Г. Спенсернинг ижтимоий жарайн ва борлик ҳақидаги тоғларини ўрганишга Польшалик социолог ва юрист Льюдовис Гумплович киришган эди.

Гумплович социология тамойиятини тушунтириш омили сифатида Спенсер томонидан асосланган биологик тушунчаларга қарши чиқди. Унинг таъкидлашича, социологияда биологик тушунчалар ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, улар фақатгина қиёслаш учунгина хизмат қилиши мумкин, ижтимоий воқелик хусусида эса билим бера олмайди.

Гумплович социология объекти сифатида ижтимоий гуруҳларни олиб, воқеликни ўрганишга бағишланган тадқиқот предмети сифатида, абдий ва ўзгармас қонуналарга бўйсунувчи ижтимоий гуруҳлар ҳаракати тизимини қабул қилишни таъкид этди.³

Австриялик психолог ва социолог Зигмунд Фрейд фанда психологик назарияни ишлаб чиқиш билан ижтимоий жараёнларни англашнинг илгари инсоният тажрибасида бўлмаган йўлини асослаб берди. Унинг таъкидлашича,

¹ Ушш китоб, 50-бет.

² Социология, ўқув қўлланма, Т., 2002, 48-бет.

³ Социология, ўқ. қўл. соб. «Тетра-системс», 1998, 43-бет.

инсон руҳиятини оғ билан бошқарилмайдиган қисмида инстинктив даъватлар (хохиш-истаклар) ҳамда хотирадан чиқарилган фикр ғоялар мужассамланган, бу қисм билан идора этилиши оғ ўртасида оғ олди майдони (бу майдончада идрок, тафаккур, хотира, анланган ўзлик) жойлашгандир.

Оғ олди майдончаси бошқарилмайдиган соҳадаги турли хил даъватлар, хохиш-истакларни оғнинг идрок этилувчи қисмига ўтказишга монелик қилиб туради ва ўзига хос цензор вазифасини ўтаб боради. Фрейднинг нукта назарига кўра, анланмаган истаклар ҳамда прогрессив даъватлар билан шахснинг маданий даражаси ўртасида доимий қарама-қаршилик юз бериб туради. Маданият, унинг фикрича, анланмаган оғ истакларидан воз кечиш асосида юзага келади.

Фрейд ижтимоий жараёнлар ва жомолар моҳиятини очишга ҳам либидо (хохиш, истак, роҳатбахш нарсаларга мойиллик) тўғрисидаги таълимотни ёқлаб чиқди. У ижтимоий гуруҳлардаги лидерларнинг ўрнини тадқиқ этиб, одамлар муайян раҳбарлар атрофида ҳиссий майллар, эмоционал хохиш-истаклар негизида уюшадилар, деб ҳисоблайди.

Фрейд дин ва диний эътиқодларни жамоада кузатиладиган невроздан бошқа нарса эмас, деб ҳисоблайди. Чунки инсон оғи ўзидан олдинги аждодлар бошидан ўтказган тарихий воқеаларни рамзлар орқали ифода қилади.

Неврозларга хос берилувчанлик ва таъсирланувчанлик асосида одамларнинг турли диний расм - русмларга амал қилишлари, уларнинг моҳиятини чуқур англаб ётмасликлари. Фрейд томонидан динни «қоллектив невроз» деб аташга асос бўлган.

Умуман олганда, Фрейд назарича инсонни ўз - ўзини оғни идора қилиш, ҳар бир меъёрга қатъий риоя қилиш, ақл ва инстинкт баҳсида тўғри йўл танлашга, ундаги билан ўзининг ижтимоий қимматини йўқотмаган.

XIX аср социологик назариялари ривож социологиянинг ҳамма тан олган универсал ижтимоий фанга айланишига шароит яратиб берди. Бу имкониятларнинг яратилиши В. Порето, Ф. Тейнис, Э. Дюркгейм, М. Вебер, П. Сорокин ва бошқа социологлар ижоди билан боғлиқ.

XX аср бошларидаги Италиянинг энг кўзга кўринган назарийчиси Вильфредо Порето (1848-1923) эди. Унинг асосий иши ҳисобланмиш «Умумий социология тартиби» кейинчалик Фарб социологиясининг классик ижоди намунаси, деб тан олинган.

Порето ҳақиқийлик, ишонччилик ва илмий - эмпирик тўзилиш жараёнларини ишлаб чиқишга интилган. Умуман у Ижтимоий фанларнинг барчаси позитивизм ғояларига таянади, деб, социологияни ҳуқуқ, иқтисод, дин тарихи ва бошқа ижтимоий фанларнинг синтези деб ҳисоблар эди.

Порето томонидан ишлаб чиқилган позитив ёндашув концепциясини ўзининг моҳиятига кўра-метадологик хусусиятига эга, битта мақсадга, яъни ижтимоий назарий тадқиқотларни мафқуравий моҳиятдан озод қилишга қаратилган эди.

Поретонинг социологик тизимида элиталар назарияси муҳим ўрнни тўтади. Жамиятнинг социологик тўзилишини у иккита қатга гуруҳга бўлади: уқимишли одамлардан иборат элита ҳамда ҳиссиётлар ва яққиланишлар билан яшовчи бошқариладиган омма-хуян қатлам.

Порето фикри бўйича, сиёсий жараён элитанинг ҳокимият тепасига келиши билан шартланган, улардан биттаси жамиятни бошқарилувчилик имкониятларини йўқотса, унинг ўрнини бошқаси эгаллайди. Поретонинг айтишича, элитанинг ўрин алмашиш тартиботи исалган жамиятнинг универсал қонуниятларидан ҳисобланади. Сиёсий элиталарнинг яшаш имкониятларига, ижтимоий бошқариш ҳуқуқини берувчи сиёсий тўзимга, жамиятнинг нечоғли очкилигига боғлиқдир. Бошқарувчи синф жамиятнинг вертикал мойиллигига таяниб, ўзини жамиятдаги бўзилишлар - деградациядан сақлаган ҳолда, инқилобларнинг олдини олади ва доимий равишда янгиланиб боради.¹

XIX аср охирида социологиядаги позитив оқимлар ижтимоий ҳаётни тушунтиришда қийинчиликларга учрай бошлади. Жамиятдаги ижтимоий борлиқни билишда табиийлик - натурализм тамойиллари ва табиий - илмий методларни қўлашни ман қилишга интилишлар кучайиб кетди.

Позитив социологияга қарама-қарши ўларок антипозитивистик йўналишдаги социология кўпроқ Германияда кенг тарқалди. Социологиянинг расмий мактаби намоёндаларига В. Дильтей, Г. Зиммель, Ф. Теннис қиради.

Кўза кўринган немис файласуфи, психолог ва социолог В. Дельтей (1833-1911) фикрига кўра, табиий фанлар табиий жараёнларнинг бориши ҳамда унинг инсон ҳолатига қандай таъсир қилишини кўзатиб боради. Ижтимоий гуманитар фанлар эса инсоннинг эркин фаолияти, жамоавий ишларини ўрганади.²

У асосий эътиборни рух тўғрисидаги фан назарий муаммоларини ишлаб чиқишга қаратди. Бу йўналишда Дильтей илмий фаолиятининг натижаларидан бири «тушунувчи психология» ва «тушунувчи социология» нинг яратилишидир. Унинг таъкидлашича, «тушунуш» социологиясини асосий вазифаси, одамларнинг ўтган давр одамлари ҳаётини ҳис қилиш ва шу орқали ҳаётлар мобайнида ҳали амалга оширилмаган фаолиятлар қирраларини топишдан иборат.

Дильтейнинг фалсафий ва социолог ижоди маҳсули бўлган ижтимоий мавжудликлар, жараёнларни билиш, уларни тушуниш имкониятлари, вазифалари ва маъсадлари тўғрисидаги қарашлари кейинги давр социологлари учун тадқиқот манбаи сифатида хизмат қилди.

Немис социология жамиятнинг биринчи президенти Фрединант Теннисни социологиянинг формал - аналитик мактаби асосчиларидан бири дейиш мумкин.

Тенниснинг назарий социологияси асосини қарама - қарши моҳиятга эга иккита ечимли - «жамоа» ва «жамият» ташкил қилади. Теннис фикрича, тарихий жараён қарама-қарши қарашлардаги одамларнинг - жамоа ва жамиятдаги биргаликдаги ҳаётдан иборатдир.

Бу иккита қарама-қарши ижтимоий алоқаларнинг асосий манбаи сифатида инсон эрки майдонга чиқади. «Жамоа» га инсонлар ўзларининг табиий эрклари асосида, «жамият» га эса рационал эрк асосида бирилашади.

«Жамоа» даги инсонлараро муносабатлар табиийлиги, осойишталиги ва маромийлиги билан ажралб туради. «Жамоа» нинг бу жиҳатлари оилавий-қариношчилик муносабатларида, кўпчиликлик ва дўстлик муносабатларида, урф-одат, анъана ва дин орқали амалга ошади.

«Жамият» туридаги муносабатлар турли кўринишдаги шартномалар, савдо муносабатлари ва бошқа ҳолатларда намоён бўлади. Жамиятдаги алоқалар

¹ Комаров М.С. Введение в социологию, М., «Наука» 1994, 46-бет.

² Социология. Уч. пособие. Минск, «Тетра-системс», 1998, 49-бет.

фақатгина одамлар орасидаги муносабат эмас, балки турли гуруҳлар ва ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар ҳамдир.

Социология тарихида Георг Зиммель (1858-1918) ғояларининг М. Вебер ва Э. Дюркгейм ғоялари каби XX аср социологияси ривожига ўзига хос ўрни бор. Зиммель, ўзининг фалсафий ва социологик ижодини ижтимоий муносабатлар типологиясини, аналитик ва формал социологияни ривожлантирувчи анъаналар таҳлилига бағишланади.

Агар Зиммель томонидан асосланган ижтимоий ҳаёт шакллари классификация қилишга уринсак, унда уларни қуйидагича ажратиш мумкин: 1) ижтимоий жараён; 2) ижтимоий тур; 3) ривожланиш модели.

Зиммель шаҳарлар демографияси, дин ва эътиқодлар, билиш ва бошқаларни социологик таҳлил қилиш учун кўпгина қимматли ғояларни илгари сурди. Зиммелнинг ғоялари замонавий Социологиядаги маданий танқидий анъаналарнинг шаклланишига кучли таъсир кўрсатди.

Француз социологи Э. Дюркгейм (1858-1917) ҳам Коинта ўхшаб социология табиий фан методлари асосида иш тутиш керак, деб ҳисоблайди. У ижтимоий фактлар таркибига жамоавий қарашлар, ахлоқий ҳаётнинг ҳар хил мавжудликлари, анъаналар, урф-одатлар, расм-русмларини киритган. Дюркгеймнинг фикрича, «ижтимоий ҳақиқатга объектив ёндашишни таъминлаб берувчи асосий қоида ижтимоий фактларга нарса сифатида қаралишидир».

Дюркгейм қарашлари асосини «социологизм» ғояси ташкил этади. Француз социологи одамлараро ишлончининг муҳимлигини таъкидлаб, кишилар ягона умумий ғоя атрофида бирлашишлари лозимлигини эътироф этади.

Э. Дюркгеймнинг «ижтимоий меҳнатнинг тақсимланиши тўғрисида» деб номланган асосий иши бевосита «ҳамжихатлик» муаммосини ўрганишга бағишланган. У социологиянинг асосий вазифаси ижтимоий интеграцияни таъминловчи ижтимоий алоқа ва механизмлар табиатини аниқлашдир, деб билади. Дюркгейм жамият эволюциясини ўрганиб, ижтимоий алоқаларнинг икки асосий түрини ажратади: «механик ҳамжихатлик» ва «органик ҳамжихатлик».

Биринчи турида архаик жамият алоҳида индивидларни ўзига бутунлай бўйсундирмоқчи бўлади. Бунда ижтимоий ҳамжихатлик инсон ахлоқини қаттиқ назорат қилувчи диний ишлонч, урф-одат, анъаналар орқали ижтимоий онга сингдирилади. Органик ҳамжихатлик бўлган замонавий ижтимоий алоқаларда умуман бошқа нарса кузатилади. Бу ерда ижтимоий бирлашув индивидларнинг иктисодий ўзаро алоқалари ва меҳнат тақсими орқали таъминланади. Дюркгейм нуқтани назарича, XIX аср капитализмга хос зиддиятлар меҳнатнинг ижтимоий тақсимланиши ва турли ижтимоий салбий оқибатлар бартараф этилган тақдирда ўз-ўзидан ҳал бўлади.

Буюк немис мутафаккири М. Вебер томонидан илгари сурилган билимлар, ғоялар, методологик ёндашув, билиш назарияси, идеал типлар ғояси, маданият, этика, дин социологияси ҳақидаги қарашлари илмий жамоатчилик томонидан эътироф этилган. Унинг фикрича, социология ижтимоий тарихий фаолиятларнинг субъектив соҳаларини ҳисобга олиш, воқеликни илмий методология талабларига мос равишда объектив ва эмпирик жиҳатдан тадқиқ этиш имкониятларини юзага чиқариш мумкин. Социология, Вебер таъкидлашича, ижтимоий фанлар орасида шундай ўрин тутиши лозимки, унинг асосий вазифаси – инсоннинг ижтимоий ҳудуди моҳияти ва аҳамиятини тушуниш, жамият ривожига

сабаб бўлган қонунлар ечимини кўрсатиб беришдан иборат бўлади.¹ Инсон ҳуқуқини талқин қилиш методига Макс Вебер томонидан қанчалик катта аҳамият берилганлигига қараб унинг социологиясини қўлингча тушунувчи ёки «интерпретатив» социология деб ҳам аташади.

М. Вебер ижтимоий ҳаракатлар ёки ҳуқуқнинг 4 та асосий турини ажратади:

- 1) маблағ топишни мақсад қилган ҳаракатлар - оқилона (рационал) мақсадли;
- 2) муайян қадриятлар таъсирида (диний, ахлоқий ва бошқа) содир этилувчи ҳаракатлар - оқилона (рационал);
- 3) одамларнинг иммуционал реакциясига асосланган аффектив ҳаракатлар;
- 4) анъана ва урф - одатларга қаратилган анъанавий ҳаракатлар.

Вебер сиёсий социология ривожига катта ҳисса қўшган. Узининг ижтимоий ҳаракат назариясига таянган ҳолда, у ҳукмронликнинг 3 турини - дохийнинг аффектив ҳаракатига кўр-кўрона ишончига асосланган харизматик, анъанавий ҳамда мақсадга йўналтирилган рационал турларни тадқиқ этади. У Европа капитализми шароитида ҳукмрон бўлган рационал - бюрократик (расмий - ҳуқуқий) давлат моделининг жамиятга кучсиз таъсирини ҳаққоний тарзда кўрсатган. Вебер бу ҳолатдан чикиб кетиш йўлини бюрократик давлат аппаратини халқ оmmasига эҳтиёжларига йўналтира оладиган, умумхалқ сайлови орқали сайланадиган сиёсий лидер (президент) ни жорий этиш имкониятларини берувчи демократиянинг ривожига кўрган.

¹ Социология. Уч. пособие. Минск. 1998. 52-бет.

3 - Мавзу бўйича таянч атамалар.

1. Конт Огюсть (1798-1857) - позитивизм ва позитив социология асосчиси. «Позитив фалсафа курси» (6 том), «Позитив сийёсат тизими» (4 том) асарларини ёзган.
2. Ижтимоий статистика - жамиятда тургун бўлган тизилмалар.
3. Ижтимоий динамика - ижтимоий ўзгаришчанлик жараёни.
4. Герберт Спенсер (1820-1903) - инглиз олими. «Асосий маъбалар» (1862), «Биологиянинг яратилиши» (1864-67), «Психологиянинг яратилиши» (1870-72), «Социологиянинг яратилиши» (1876-96), «Этиканинг яратилиши» (1870-73) китобларини ёзган.
5. Людвиг Гумплович - поляк олими. Ижтимоий жараён ва борлик ҳақидаги Спенсернинг ғояларини ўрганган.
6. Зигмунд Фрейд - австриялик психолог ва социолог. Психология назарияни ишлаб чиқиш билан ижтимоий жараёнларни англашнинг йлгари инсоният тажрибасида бўлмаган йўлини асослаб берган.
7. Вильфредо Парето (1848-1923) - италиялик назарийчи. «Умумий социология тартиби» асарини ёзган. Ғарб социологиясининг классик ижоди намунаси, деб тан олинган.
8. В. Дильтейн (1833-1911) - немис файласуфи, психолог, социолог. Рух тўғрисидаги фан назариясини муаммоларини ўрганди. Илмий фаолиятининг натижалари «тушунувчан психология» ва «тушунувчан социология» дир.

3-Мавзу бўйича умумий саволлар.

1. Француз файласуфи О. Контнинг социологик фикрлар ривожига ўрни қандай?
2. Спенсернинг «бир маромдаги» эволюционизм ғояси ҳақида нималар биласиз?
3. З. Фрейд ва унинг социологик ғоялари ҳақида гапиринг.
4. В. Парето ва унинг социологик ғоялари ҳақида гапиринг.
5. Ф. Теннис ва унинг инсон эрки, «жамоа» тўғрисидаги ғоялари.
6. Э. Дюркгейм ва унинг «социологизм» ғояси.
7. М. Вебернинг социологик қарашлари.
8. Георг Зиммелнинг социологик қарашлари.
9. В. Дильтейн ва унинг «тушунувчан социологияси» моҳияти.
- Людвиг Гумплович ва унинг социологик қарашлари.

4- МАВЗУ. ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР, ФАН ВА ТАЪЛИМ СОЦИОЛОГИЯСИ.

Режа:

1. Ижтимоий муносабатлар социологияси.
2. Миллий мафкура - ижтимоий муносабатларнинг таркибий қисми.
3. Фан социологияси.
4. Фан ва таълим социологиясининг илмий тизимда вайжтимоий ишлаб чиқаришдаги ўрни.

Адабиётлар.

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Тошкент.: "Шарк", 1999.
2. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси. - Тошкент.: "Ўзбекистон", 2000.
3. Каримов И.А.Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Мулоқот N5. 1998.
4. Каримов И.А.Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат қилсин - «Тафаккур», 1998. N5
- 5.Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустахкам иродасига ишонаман «Фидокор» газетаси. 2000 йил. 8 июн.
- 6.Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.: «Ўзбекистон», 1996.
- 7.Каримов И.А. Фан Ватан равнақиға хизмат қилсин // Биздан озода ва обод Ватан қолсин. Т. 2. - Т., 1996
- 8.Алиқориев Н.С. ва бошқалар. Умумий социология - Бишкек.:1999
9. Бекмуродов М. Социология асослари. Т.: "Фан", 1994.
10. Жураев Н. Тарих фалсафаси. Т.: "Маънавият", 1994.
11. Бегматов А. Социологияга кириш - Андижон, 1995.
12. Юнусов К. Социология. Метод ўқув қўлланма-Андижон, 1997.
13. Холбеков А., Идилов У. Социология. Лутат. Т.: Ибн Сино, 1999.
14. Энциклопедик лутат. 1-том. Т.: Ўзб. Бош. Энци. 1988.
- 15.Социология маърузалар матни. Тошкент 2000.
16. Социология дарслик Т., 2002

Ижтимоий бирдамлик тушунчаси ижтимоий муносабатлар тизимида муҳим ўрин тутadi. Чунки бирдамлик - бу кўпгина маънавий омилларнинг мажмуасидан ташкил топган социологик категория, у ижтимоий ҳаётда фаолият кўрсатаётган инсонларнинг ижтимоий тиракқийёт масалаларини ҳал қилишдаги ҳамкорлигининг кўринишидир. Шунинг таъкидлаб ўтишимиз жоизки, социология фанига жипслашувни билдирадиган тушунча сифатида бу терминни О. Конт киритган эди.

Бу муаммога кўпгина мутафаккирлар ўзларининг эътиборларини қаратганлар. Айниқса Э. Дюркгейм, Г. Спенсерлар бу муаммони чуқур таҳлил қилганлар. Лекин улар ўз тадқиқотларини турли хил йўналишларда олиб бордилар. Э. Дюркгеймнинг фикрича, ижтимоий бирдамлик бу ахлоқий тамойил ва олий универсал қадрият, у жамиятнинг ҳар бир аъзоси томонидан тан олинади. О. Конт ва Г. Спенсерларнинг тадқиқотларида ижтимоий ҳамжиҳатликнинг асосини иқтисодий манфаатлар ташкил қилиши марказий ўрин эгаллайди. Г. Спенсер ўзининг бирдамлик таълимотида мажбурий ва кўнгилли ҳамжиҳатликни кўрсатади. Унинг фикрича, кишилик жамияти ўзининг ривожланиш йўлида икки даврга - ҳарбий ва саноат даврларига бўлинади. Ҳарбий турдаги жамият иерархик тартиби ва кучли марказлашган назорати билан характерланади. Саноат турдаги жамият эса оқойишта ижтимоий ҳамкорлигининг эркин шаклларини ифода этади. Муаммони худди иккита жиҳатга ажратиб таҳлил қилишни Э. Дюркгеймнинг ҳам илмий фаолиятида кўриш мумкин. Юқорида эътироф қилинганидек, у ўз таълимотида ҳамжиҳатликнинг механик ва органик турларини ажратади. Ривожланмаган эски жамиятларда ҳукмронлик қиладиган бирдамликни Дюркгейм механик бирдамлик деб атайдди.

Механик бирдамлик - бу "жамоа туридаги" бирдамлик бўлиб, у бу жамоадаги индивидларнинг ўхшашликлари билан белгиланади ва улар томонидан ижтимоий вазифалар бир хил турда бажарилади. Ҳарбнинг кўпгина олимлари ижтимоий мулкка асосланган кооперациянинг сермахсуллигини инкор этиб келадилар. Уларнинг фикрича, бутун жамият билан ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишнинг илҳами йўқдир. Шунинг учун уларни, яъни бу воситаларни гуруҳлар мулки қилиб беришни таклиф қиладилар. Агар ишлаб чиқариш воситалари ижтимоий мулк хусусиятига эга бўлса, "маъмурийят"

халқдан ажралиб қолади ва шу сабабли бюрократ бошқарувчилар таъқидоти вужудга келиши мумкин. Ўз-ўзидан табиийки, бу жараёнлар туфайли ишчилар ўзларининг меҳнатларида шахсий манфаатдорликни ҳис қилмайдилар.

Маъмур тахминларнинг аксарияти ижтимоий ҳаётнинг кўпжа соҳаларида ўз ишотини топди. Айниқса, муштамлақачилик даврида бизда сохта бирдамчилик асосида кооперациялаштириш кўпжа салбий оқибатларни келтириб чиқарди.

Меҳнатнинг ижтимоий тақсими ва кооперация нақоби остида бизнинг худуд хом-ашё етштирадиган Республикага айланди. Жамиятимизда туб маънода бирлашма жараёни фаолият кўрсатмади. Бунинг натижасида мамлакатимиз аграр Республика мақомига эга бўлди. Мана энди шукурлар бўлсинки, ўзимизнинг миллий давлатчилигимизга эга бўлдик. Мамлакатимиз ривожланган, кучли ва қудратли бўлиши учун жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларида барқарорликка эга бўлиш лозим. Бунинг учун миллий қадриятлар

асосида шакллланган бирдамлик туйғулари билан уйғунлашган инсонларнинг ўзаро ҳамкорлиги ўта муҳим маъно касб этади.

Бегоналашув муаммоси - социология фанининг муҳим масалаларидан ҳисобланиб, уни бир қатор танлиқли социологлар ўз тадқиқотларида ўрганганлар. Замонавий жамият ҳаётида қуйидаги бегоналашув турларини ажратиш кўрсатиш мумкин.

- 1) Иқтисодий.
- 2) Сиёсий.
- 3) Маданий.
- 4) Ижтимоий.
- 5) Психологик.

Ушбу бегоналашув турлари ўзларининг маълум бир шакллариغا эгадирлар. Масалан, иқтисодий бегоналашув учта шаклга эга:

1. Фаолитдан бегоналашув.
2. Фаолит бошқаруvidан бегоналашув.
3. Фаолит натижаларидан бегоналашув.

Сиёсий бегоналашув сиёсий ҳокимиятдан; маданий бегоналашув маънавиятдан ва маданиятдан; ижтимоий бегоналашув мулоқотдан, инсонларнинг бир-биридан; психологик бегоналашув ўз-ўзидан бегоналашувдан иборат бўлади.

Бегоналашув жараёни ва таназзул бир-бирларига боғлиқ ҳодисалардир. Агар жамиятда ишлаб чиқариш суръатлари кескин пасайса, хўжалик алоқалари узилса, пулнинг қадри тушиб кетса, нархлар тез суръатларда ошиб кетса, бошқарув тузилмалари издан чиқса ва сиёсий танглик вужудга келса,

биз жамиятнинг ҳамма соҳалари таназзулга учраган, деган фикрга келишимиз мумкин. Ўз навбатида бегоналашув жараёни қанчалик кенгайса, таназзул ҳам чуқурлашиб бораверади. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнида меҳнатнинг тақсимланиши рўй беради. Бир қарашда бу тараққиёт учун қўйилган қатта қадамдир. Лекин бунда ижтимоий мулкка асосланган шундай ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланадики, унинг асосида бевосита ишлаб чиқарувчи ишлаб чиқариш воситаларидан узоклашиб, аста-секинлик билан

ўз меҳнатининг натижасидан бегоналашиб боради. Энди бу ишлаб чиқарувчи шахс учун меҳнат унумининг ҳам қизиғи йўқ. Марксизм таълимоти бўйича, хусусий мулк ижтимоийлаштирилгач, ишлаб чиқариш воситаларига ишлаб чиқарувчилар умумий эғалик қилишлари керак эди. Лекин ижтимоий амалиётда эса бунинг акси бўлиб чиқди. Сиёсий ҳокимиятни босиб олган пролетариат ишлаб чиқариш воситаларини энди давлат мулкига айлантиради. 73 йиллик тарих давомида бизга ўқитиб келинган ижтимоий мулк мутлоқ давлат мулк эди, бу мулк эса мулкчиликнинг энг жирканч, адолатсиз тури бўлиб чиқди. Меҳнат кишиси хусусий мулкдан бегона этилган эди.

Сиёсий жаҳҳада ҳам жамиятнинг кўпгина аъзолари сиёсий ҳокимиятдан бегоналаштирилди. Яъни, сиёсий ҳокимият бу - халқ ҳокимияти, умумхалқ ҳокимияти, деб эълон қилинган бўлсада, аслида у маълум бир гуруҳ - элитанинг хусусий мулкига айланади. Бунинг асосида бугун бир халқ давлат сиёсий ҳокимиятидан бегоналашди ва бу бегоналашган омма билан номенклатуранинг орасида улкан жарлик пайдо бўлди. Ўз навбатида бу жараёнлар чуқур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий таназзулни келтириб чиқарди, тоталитар давлат ўз-ўзидан парчаланиб кетди. Жамиятда соғлом

муҳимни яратишда маънавият ва маданиятнинг роли катта. Маданий соҳадан бегоналашув ҳам анчагина чуқур салбий оқибатларга олиб келинган маънавий таназзулни келтириб чиқаради. Чунки у индивидларнинг баркамол шахс сифатида шаклланишларига салбий таъсир кўрсатади. Агар жамият инсонларни ўз маънавиятлари, бой маданий меросларидан узоқлашиб кетиб, ундан бегоналашсалар, улар ўзларининг қелиб чиқишларидан тортиб, го ўз миллатларининг миллий урф-одатлари, анъаналарини инкор қила бошлайдилар. Агарда яқин ўтмишимизга мурожаат этсак, ушбу мулоҳазаларимизнинг яққол исботини кўрамиз. Масалан, бой маданий меросимиздан бегоналашувимиз, атоқли адиб Чингиз Айтматовнинг таъбирича, бизларни манкуртларга айлантирай деди, яъни биз ўз ҳақимиз тарихи, миллий озоқлик ҳаракатлари ва уларнинг саркардалари жасоратларидан, динимиз ва ўзлигимиздан узоқлашиб қолдик.

Давлатимиз мустақилликка эришиб, маданий бегоналашувни бартараф этишни бошладик. Социологиядаги муҳим бегоналашув ҳисобланган ижтимоий бегоналашув инсонларни мулоқотдан, бир-бирларидан узоқлашишлари натижасида юзага келади. Инсон ўз моҳиятига кўра ижтимоий хусусиятга эгадир. Ўзаро фаоллият туфайли пайдо бўлган эҳтиёжлар асосида инсонлар донмо бир-бирлари билан муносабатларда, мулоқотларда бўлади. Мулоқотнинг ижтимоий маъноси шундаки, у маданият шакллари ва ижтимоий тажрибаларни узатиш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Рухий бегоналашув-бу инсоннинг ўз моҳиятидан узоқлашишидир. Бу муаммони немис мутафаккири Эрих Фромм жуда яхши ишлаб чиққан. Замонавий жамиятнинг Э.Фромм инсон моҳиятини "машиналаштириш", "компьютерлаштириш" ва «роботлаштириш» жараёнлари туфайли бегоналашувнинг бир маҳсули¹ деб таърифлайди.

Психологик ва ижтимоий бегоналашувни бир-бирларига яқинлиги шундаки, инсонлар ўзаро муносабатлардава амалий мулоқотда бегоналашсалар, ўз-ўзларидан бегоналашув ҳам юз беради. Чунки инсонларнинг бир-бирларидан бегоналашишлари оқибатида уларда яққаланиш, зерикish ва ҳаётга кизикишнинг сўниши вужудга келиши мумкин. Бунинг натижасида инсоннинг ўз келажакига, орзу-ниятларига ишончи йўқолиб, у ўзини бегона деб ҳисоблайди ва бу жараён кўпинча салбий оқибатларга олиб келади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, жамият ҳаётидаги турли хил бегоналашув жараёнлари тезроқ илимийлик ва уйғунлик асосида бартараф қилинсагина, жамият ижтимоий соғлом шароитда тараққий этади ва салбий ҳодисаларнинг таъсири ўз вақтида бартараф этилади. Масалан, меҳнатдан бегоналашишни бартараф этиш учун биринчи навбатда инсонларнинг ўз меҳнатлари натижаларидан манфаатдор бўлишлари ва унинг оқибатида эса меҳнатга бўлган муносабатларини тубдан ўзгартириб, уларни кизикиш ва куч ғайрат билан ишлашларини ташкил этиш керак.

Ишлаб чиқаришни бошқаришдан бегоналашув муаммосини бартараф этиш ҳам жуда муҳим маъно касб этади. Бунинг учун ишлаб чиқариш муносабатларини чуқур демократиялаштириш, корхона, ташкилот ва муассасалардаги мавжуд бошқарув тизимларини ижтимоий адолат меъёрлари билан такомиллаштириш

¹ Алшкориев Н.С. ва бошқалар. Умумий социология. Тошкент ДУ. 1999. 84-бет.

ва ишчи хизматчиларга хўжалик эгасининг аниқ вазифаси, ҳуқуқи ҳамда маъсулиятларини топириши керак.

Маданиятдан бегоналашувни бартараф этиш учун маданий меросга муносабатни тақомиллаштириб бориш, жамиятнинг ҳар бир аъзоси маънавий қадриятлардан яхши хабардор бўлиши ва маданий қурилишга старли маблағ ажратилишини таъминлаш зарур. Ижтимоий бегоналашувни бартараф қилиш учун инсонларни бир-бирлари билан муносабатлари, муаммоларини ҳақиқий бирдамлик ва ҳамкорлик асосига қуриш керакки, шунда ҳар бир инсон бошқалар учун кераклигини чин юракдан ҳис қилсин. Руҳий бегоналашувни бартараф этиш чоралари ижтимоий бегоналашувни бартараф этишнинг узвий давомидир.

Инсон ўзини қимгадир кераклигини руҳан сеза олмагана у ҳеч қачон тушқундикка тушмайди ва яққаланиш, истиробга тушиш ҳавфидан ҳалос бўлади. Оқибатда уни ўз-ўзидан, ўз моҳиятидан бегоналашувиға деярли ҳеч қандай сабаб қолмайди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли ижтимоий-иқтисодий ислохотлар жамият ҳаётининг барча соҳаларини чуқур қамраб олиб, давлатимизни ривожланган мамлакатлар сафидан тезроқ ўз муносиб ўрнини эгаллашига хизмат қилмоқда. Албатта, ушбу ижтимоий жараённинг бир текисда кечиши муайян қийинчиликларга дуч келмоқда.

Мазкур қийинчиликлар ижтимоий муносабатларнинг алоҳида тури бўлган миллий мафқурани яратиш ҳаракатларида кўпроқ намоён бўлаётгани биз социологларни кўпроқ ташвишга солмоқда. Чунки, миллий мафқура мустақил давлатнинг асосий маънавий пойдеворларидан ҳисобланади. Усиз ҳеч бир давлат барқарор ривожланиш хусусиятига эга бўла олмайдди. Президентимиз таъкидлаганларидек – Мафқура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафқура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши мукаррар. Миллий мафқураимиз эса бирор бир сиёсий партия ёки ижтимоий ҳаракатларнинг эмас, балки умумхалқ манфаатларини ифодалаши жуда муҳимдир. Ушбу мафқуранинг мазмуни ва моҳияти миллатимизнинг ўзига хос бўлган тафаккур тарзига мос келиши уни реал ҳаётдан ажралмаслигини таъминлайди.

Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунёқараши ва менталитетига асосланган, айни вақтда шу халқ, шу миллатнинг келажагини қўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечати ва эртанги кун ўртасида ўзига хос кўприк бўлишга қодир ғояни мен жамият мафқураси деб биламан.¹ Республика Президенти томонидан илгари сурилаётган фикрлардан маълумки, миллий мафқуранинг шаклланишига миллатнинг ўзига хос хусусиятлари: миллий урф-одатлар, қадриятлар, анъаналар ва удуллар негизида шаклланидиган ҳамда ривожланидиган тафаккур тарзи бевоаста асос бўлади. Шу жиҳатдан қараганда, миллий ғоя ва тафаккур ўзаро боғлиқ тушунчалардир. Шунинг учун уларни бир-бирларидан сира ажратиб олиши мумкин эмас. Шу нуқтаи назардан, қайси бир жамиятда ушбу масалага тўғри муносабатда, унинг негизида миллий мафқура шаклланса, ўша жамиятда таракқиёт, эркинлик ва озодлик қарор топади. Ўрта асрларда яшаб ўтган авлод-аждодларимиз ҳаёт йўлларини таҳлил қилиб кўрсак, шунга амин бўлаемизки, ал Форобий, ал Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Улугбек, Навоий, Бобур ва бошқа кўплаб юксак тафаккур эгалари бўлган бобокалонларимиз

¹ Жамиятнинг мафқураси ҳақиқий-ҳалқ, миллатни – миявот қисмининг хизмат этсин. – Т., 1998 – 4-б.

² Қаримов И.А. Жамиятнинг мафқураси ҳақиқий-ҳалқ, ҳосилатини миявот қисмининг хизмат этсин. – «Тафаккур» журналі, 1998, 2-сон, 6-бет.

яшаган ижтимоий – маданий муҳитда шаклланган тафаккур тарзи ва миллий ғоялар нақадар теран ва илмий асосга қурилгандигини кўрамыз. Демак, аждодларимиз яшаган ўша даврларда ушбу масалаларга катта эътибор қаратилган. Шунинг оқибати ўларок, Турон эли юксак ривожланган илм-фан ва маданият ўчоғи бўлган. Лекин бахтга қарши, Европадаги машҳур Ренессанс давридан анча илгари яратилган бу тараққиёт йўлини биз аста-секилик билан унута бошладик. Миллий ғоя, миллий мафқуранинг асосларидан бўлган маънавий бой-ликларимизга қанчалик эътиборимизни камроқ қаратсак, тараққиёт йўлидан шунчалик четга чиқиб кета бердик ва миллий ғоя ўрнини "маҳаллийчилик" ғояси эгаллади. Бунинг натижасида марказлашган улкан давлатимиз парчаланиб, миллатимиз тарқоқ ва қолоқлик даражасига тушиб қолди. Ягона миллий ғоямизни маҳаллийчилик ғоясига айлантиришимиз, бунинг натижасида эса тарқоқлик ва кучсизлик даражасига тушибиз сабабли аввал чоризм мустамлакасига, кейинчалик эса собиқ Шўро империясининг арзон ҳам-ашё етиштириб берадиган "виллояти" га айландик.

Мана энди биз 130 йилдан ортиқ давом этган мустамлакачиликдан қутилиб, яна марказлашган мустақил давлатчилигимизга эришдик. Шу ўринда айтишимиз жоизки, биздан олдин ўтган авлод аждодларимиз йўл қўйган хато ва камчиликларини асло такрорламаслигимиз зарур. Бунинг учун ёшларни миллий иштиқлол руҳида тарбиялашимиз керак. Жамият ҳаётини социологик таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ватандошларимиз ушбу миллий мафқура моҳиятини борган сари чуқурроқ тушуниб бораётганликларини қайл қилиш мумкин. Фаннинг табиат ҳамда жамият ҳаётидаги ўрни ва роли беқийс, нисон фаолиятининг ижтимоий функциясини, дунёқараши, ижтимоийлашув жараёнларидаги, иштирокини, унинг сиёсатда, маданиятда, таълимдаги таъсир кучини ўрганиш масалаларини ўзининг тадқиқот предмети сифатида белгилайди.

Таъкидлаш жоизки, фан ва илмий муассасалар миллий иштиқлол ғоясини ҳаётга сингдиришда муҳим ўрин тутadi. Фан социологияси айниқса «Мафқуралар қурашининг жаҳоншумул жараёнини ўрганиш, унинг мониторинги, бу қурашнинг умумбашарий ва миитақавий муаммоларини аниқлаш, мафқуравий таҳдишлар ва уларга қарши қурашнинг самарати йўллари ҳақидаги илмий асосланган тавсияларни ишлаб чиқишда» ҳам муҳим роль ўйнайди.

Фан социологияси мазкур тадқиқот йўналишларининг функционал тизимини кенгрок ижтимоий доираларда ишга туширадиган, шунингдек назарий жиҳатдан асослаб берадиган, амалий фаолиятларни режалаштирадиган ва бошқарув миқёсида мавжуд ташкилий формаларни оптималлаштириш йўли билан ривожлантиради.

Фанни унинг ташкил этувчи тизимий ҳамда таркибий жиҳатларининг функционал таҳлили статистик маълумотлар билан бирга амалий социологиянинг методлари: сўров, анкеталаштириш, тест ва ҳаказоларга таяниб амалга оширилиши мумкин. Буида илмий фаолиятни юзага чиқариш усуллари, яъни маблағ билан таъминлаш тизими, штат жадваллари, илмий кадрларни таёрлаш схемаси аниқ кўрсатилиши зарур. Zero, фан социологияси тадқиқот масалаларининг оқилона кўринишини қулай вариантларда жамлаш, ра-

¹ Миллий иштиқлол ғояси: асосий туғилула ва тамойиллар, 63-бет.

соллаштириш, иш вақтини тақсимлаш, жамоа сонини аниқлаш, илмий ходимларнинг ёш жиҳатдан тартиби уларнинг психологик жиҳатдан мослиги ва ҳаказоларни аниқ баён қилади.

Бозор иқтисодиёти сиёсатининг ижтимоий ҳаётга кириб келиши фанга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Бироқ янги ислохотларнинг амалга оширилиши турли ижтимоий табақаларда турлича кечаётганлиги жамиятнинг янги муносабатларга кўникиши жуда секин кечаётганлиги сабабли ҳар бир соҳада, шу жумладан, фанда ҳам талай қийинчиликларни юзага келтирмоқда. Ҳолбуки, ҳар бир фан учун керакли маълумотларни тўплаш, таҳлил этиш, тузатиш, ҳисобот таёрлаш социология предмети орқали амалга оширилади.

Жамиятнинг қутилмаган инкироз палласига тушиб қолишига йўл қўймаслик борасида фан социологияси кучли маънавий таъсир этувчи манбага айланиши, ўтиш даврида динамизм руҳида шиддатли суруятлар билан иш юритмоғи зарур.

Фан социологияси жаҳон миқёсида кенг миқёсдаги мулоҳазаларга сабаб бўлмоқда. Айниқса, 1970 йиллардан бошлаб А.А. Зворыкин (Россия) бу муаммоларни ҳал қилишга кўп уринди. Лекин тоғолитар режим, ижтимоий сиёсий муносабатлардаги бюрократизм оқибатида бу масалалар ҳал этилмай қолди. Ваҳоланки, турли хил муаммоларни социологик ўрганиш натижаларидан ҳозирги кунда ҳам, бозор муносабатлари шароитида унумли фойдаланиш мумкин. Ижтимоий-психологик муаммолар илмий жамоа ва муассасалар доирасида ҳал қилиниши лозим. Жамоа ва индивидуал меҳнат қилиш, илмий фаолиятда илмий ходимнинг шахс сифатидаги роли, фан учун мутахассислар таёрлаш, уларнинг етуклигини таъминлаш ва такомиллаштириш каби масалалар фан социологияси учун марказий муаммолардан ҳисобланади.

Фан социологиясига қаратилган асосий эътиборни жаҳон миқёсида АҚШ давлати мисолида кенг эътироф этиш мумкин. Америкалик социолог Ж. Жиллес: "Америка, граждандар уруши туфайли бузилган ижтимоий-сиёсий тартибларни тиклаш учун, фикрландириш шасхларга ва ижтимоий фикр билан ҳисоблашувчи фуқароларга кучли эҳтиёж сезди", - деб шарҳлайди. Америка биринчилар қаторида социологик методлар асосида иш тутиш тартибларини илмий муассасаларга кенг ёйди. Социология фани тизимлашган тарзда сиёсий арбоблар ва ишбилармонлар мадади туфайли тез ва жадал ривожланди.

Фан соҳасида социология методларининг тадбиқи, XIX аср охирида социология муаммоларига бағишланган тармоқ журналининг чиқиши билан боғлиқдир. 1895 йил Чикаго Университетида "American Journal of Sociology" журнали чиқиши фақат фан соҳасида эмас, балки сиёсат ва иқтисод соҳаларида ҳам муҳим воқеа бўлди. Журнал ўзининг асосий мақсадини қуйидагича ифодалаган эди:

- 1) ижтимоий концепциялар ва назариялар учун фолд таъкил этиш;
- 2) социологияни мустақил илмий фан сифатида тан олиш;
- 3) социологияни умумий моддий фаровонликка кўмаклашига хизмат қилдириш;
- 4) ҳар қандай "ўйламай, маътикий фикрловчи"ларга қарши иш олиб бориш.

Журнал саҳифаларида илмий тадқиқотлар натижаларининг (ижтимоий) маълумотлар билан мунтазам тарзда баён этиши, илмий йўналишларнинг

характери, моҳияти, тақриз, нашрлар таҳлили, ҳимоя қилинган ишлар бўйича шарҳ берилиши, фан социологиясининг кенг эътироф этилиши, жаҳон миқёсидаги мутахассис олимларнинг диққат эътиборларини ўзига жалб қилиб келмоқда.

Фан давр талаби бўйича инновацион лойиҳа жорий қилиниш керак экан, авваламбор, фан социологияси ўзининг ижтимоий маълумотлари билан биринчилар қаторида қатнашиши лозим. Рақобатбардош юқори сифатли технология асосида маҳсулотлар маркетинги, шунингдек илмий муассаса, жамоа, интеллектуал илмий муҳитнинг қулай вариантлари, бағъчилик, "ишчи" ўринлари муаммолари ва ҳаказо масалалар билан халқаро миқёсда иш олиб бориш керак.

Фан ва инновация фаоллиятининг самараси учта компонент-таркибий қисмдан иборат: фан, ишлаб чиқариш ва бозор. Фан ва ишлаб чиқариш бир-бирлари билан яқин муроа қилмасалар, улар ўртасидаги алоқа тезкор тарзда бўлмаса, бюрократия қўлифи бузилиб замонавий ҳамкорлик йўлга қўйилмас экан, бозор ва инвестиция масалалари ўз-ўзидан четга сурилади.

Қўйилган талаб ва мақсадни амалга оширишда фан социологияси ўз-қучини тезкор кўрсатиши, илмий муассасалар ўз навбатида замонавий руҳда ишлаши, қучли иш юритиш услубини қўллаш керак бўлади. Илмий жамоалар меҳнат жараёнини самарали олиб бориб, ишлаб чиқаришга ўз таъсирини кўрсатиши, жаҳон андозаларига мос бўлган юқори даражадаги маҳсулотлар билан эҳтиёжни қондиришга интилиши зарур.

Чуқурлашган ва кенг қамровли тизимий ўзгаришлар юз бераётган, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар жамиятимизнинг барча соҳасига ўз таъсирини кўрсатаётган бир пайтда, фан тизимида ҳам талай қийинчиликлар кўринади. Фан тизимининг муаммолари ҳаёт тарзи муаммолари билан чамбарчарс боғлиқ, айниқса, кадрлар масаласи, уларнинг шаклланиши, замон талабига (рақобатбардош талаб-эҳтиёжларга) жавоб берувчи интеллектуал илмий потенциал масаласига жиҳдий ёндошиши талаб қилади.

Илму фан шундай бир соҳаки, қариб қолиш, кексайиш, сафдан чиқиб қолиш каби, ҳолатлар унинг табиатига бегонадир.

Шуни айтиш жоизки, мутахассис илмий ҳодимларнинг бошқа соҳаларга ишга кетиб қолиши, яъни илмий потенциалнинг бузилиши фанни ҳар томонлама таҳлил қилиш, ривожлантириш йўллариини излашга мажбур қилади. Бинобарин, илмий потенциалнинг сони ва сифати фан ривожининг босқичи ва натижасига бевосита таъсир қилади.

Ҳодимларни турли хил томоғилларга асосан қўйидагича баҳолаш мумкин:

- 1) Мутахассислик мезони. Бунда мутахассис илмий ҳодимларнинг фан тармоқлари ва мутахассислиги бўйича тақсимланиши ифодаланади.
- 2) Институционал мезон. Бунга илмий даражали мутахассисларнинг фан тармоқлари, ижтимоий институтларга тақсимланиши киради. Ўз навбатида институционал қисмларни:
 - а) олий ўқув юртлари;
 - б) ЎзР.ФА нинг илмий тадқиқот институтлари;

в) тармоқ вазирлигининг олий ўқув юртлири ва тадқиқот институтлари;

г) бошқарув тизимлари (хуқуқ тартибот, ижрочи, суд органлари);

д) молча хўжалик ташкилотлари ва тизимлари ташкил этади.

3) Илмий фаолият ва ўзига хослик мезони. Бунда касбий маълумоти ўзгача, лекин фан соҳасида (специфика-ўзига хос хусусиятга эга бўлган) мутахассис ҳисобланган ходимлар хусусида таъдил қилинади.

Демографик этник мезон. Бунда ходим демографик, ёш, жинс, этник, миллий ва ҳаказо белгилари орқали ифодаланadi.

4) Регионал мезон. Фан соҳасидаги илмий ходимларнинг, хулудий минтақа бўйича тақсимланиши киради.

Илмий ходимни баҳолашда, унинг илмий даражаси ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмасда, у тайёрлаган диссертация фан учун аҳамиятли, шу соҳага киритилган илмий ҳисса деб тушунилади.

Шахсининг шаклланиши учун кадрлар билан узликсиз, комплекс равишда қуйидаги тартибда иш олиб бориш зарур;

- 1) мафқуравий фаолиятларни такомиллаштириш;
- 2) кадрларни илмий тадқиқот режалари бўйича тўғри тақсимлаш;
- 3) юқори илмий савиядаги мутахассис кадрлар таёрлашни йўлга қўйиш;
- 4) илмий тадқиқот ишлари натижалари билан давлат-жамият талабларини бажариши ва илмий ходимларнинг шахсий эҳтиёжларини тўла қондириш;
- 5) жадал суръатларда кадрларни таёрлаш ва ўстириш учун ишлаб чиқариш корхоналари билан биргаликда иш олиб бориш.

Илмий ходимларнинг ижодкорлик қобилиятини ўстиришда раҳбарларнинг бошқарув қобилияти ҳал қилувчи роль ўйнайди. Жамоа ҳар бир илмий ходимнинг ижодкорлик қобилиятини шакллантириш учун раҳбар билан ходимлар ўртасида ўзаро ишончга таянган ҳамкорлик муносабати ўриятли зарур. Жамоа билан ходимларнинг иш натижалари самараси мунтазам баҳолаб борилиши лозим.

Бунда :

- 1) иш натижаларининг хилма-хил соҳалари учун аҳамият касб этишини аниқлаш керак;
- 2) раҳбарлик томонидан жамоанинг эришган ютуқларини мунтазам баҳолаб бориш орқали маънавий психологик муҳитни яхшилаш лозим;
- 3) юқори савияда бажарилган ишларни муносиб равишда тақдирлаш, қолганларига керакли бўлган шароитни яратиб, яхши натижага келтириш;
- 4) баҳолашни маҳорат билан, юқори малакада, мунтазам, ўз вақтида, асосли тарзда олиб бориш зарур.

«Илм масканларида фақатгина фикр эркинлиги, чинакам ижод ва изланиш ҳукмрон бўлмоғи зарур.»¹

Илмий фаолиятни самарали олиб борилишида оммавий ахборот воситалари етакчи роль ўйнайди. Ҳолбуки, у ёки бу корпорациянинг илмий, ишлаб

¹ Ислом Қаримов «Бунёдкорлик йўлидан» Тошкент – «Ўзбекистон» – 1996 й, 90-б).

чиқариш соҳаларидаги, ҳаёт тарзидаги таъсирини ифодалаш, ижтимоий фикрни тўғри баён этиш, самарали ишларни оммалаштириш, ижтимоий иқтисодий муаммолар ҳал қилиниши сиёсатини тўлиқ олиб боришнинг асосий йўлидир. Бунда асосий диққат илмий элитага қаратилади. (элитага илмий муҳитнинг энг сара номдонлари, давлат сиёсатида дастурий, молиявий таъминот ва ҳуқуқий масалалар ҳал қилинишида иштирок этувчи юқори лавозимдаги олимлар қиради.)

Фанда нашр ишлари, наشريй меҳнат таъминоти муҳим ва долзарб ўринни эгаллайди. Шунга айтиш жоизки, илмий мулоқот, билимнинг ривож, тарқатилиши, илмий савия нашр эттириш орқали эътироф этилади. Фанда илмий элитанинг берган интервью ва мақолалари орқали давлат сиёсатининг асосий стратегик мақсадлари баён этилиши; илмий муҳитни ислоҳ қилиш, ўзгартириш усуллари бўйича фойдали таклифлар берилиши мумкин. Бу жуда катта аҳамиятга эга, чунки илмий муҳит ислоҳи, унинг характери ва йўналиши, илмий сиёсатнинг олиб борилиши, маблағ манбалари ва уларнинг ҳажми ҳамда муҳимлиги диққатга сазовордир.

Фан аҳлига, зиёлиларга самарали ишлаш учун зарур шароит яратиб бериш давлатнинг бурчидир.¹

Ҳозирги вақтда фан таъминотининг концептуал вазифаси қуйидагича:

1. илмий тадқиқотларнинг тўла таъминлов концепцияси;
2. муҳим илмий йўналишларга ҳомийлик қилиш концепцияси;
3. фаннинг бозор жараёнига мослашиш концепцияси;

Илмий тадқиқотларнинг тўла таъминлов концепциясининг асосий моҳияти шундаш иборатки, уни ташкил қилувчи элементлари амалий (конкрет илмий натижалар олувчи) фан ва фундаментал (назарий концепция ва моделлардан ташкил топган) фан билан ҳамоханг ривожланиши лозим. Бунда айниқса, фундаментал фан ривожига кўпроқ ургۇ берилади. Турли хил фундаментал фан йўналишлари, тармоқлари, унинг мактаби ўз-ўзидан ривожланган эмас, уларнинг бирортасини йўқотиш фундаментал фан тизимга катта зарба бериши мумкин. Бундан чиқадиган хулоса шундан иборатки, бозор иқтисодиёти шароитида таъминлов масаласи жиддий ва оғир бўлса-да, давлатнинг фундаментал фанга муносабати патернализм (католик динидаги ҳудого содиқлик) ёки исломдаги иймон даражасидаги содиқлик каби бўлиши лозим. Бу борада Президентимиз – «Айниқса фундаментал фанларга алоҳида эътибор бериш керак. Чунки фундаментал фанлар тараққиёт асосидир» - деган фикрни илгари суради.²

Ҳозирги кун бозор шароитида фан таъминлови қуйидагича:

- 1) давлат бюджетидан тўғридан-тўғри сармоялар ажратиш;
- 2) грант ва инновацион лойиҳалар орқали маблағ ажратилиши;
- 3) корхона, фирма ва кооперациялар томонидан бюджетдан ташқари ҳисоб бўйича маблағ ажратилиши асосида олиб боришмоқда.

Лекин шунга айтиш жоизки, грант ва инновацион лойиҳалар бўйича таъминлов эпизодик характерга эга, у фаннинг асосий муаммоларини ечишда ёрдам бера олмайди. Корхоналар, фирма, кооперациялар томонидан ажратилган

¹ Ислам Каримов. Фан раънақисини буюк давлат қуриб бўлмайди. // Бунёдкорлик йўлидан.Т.4.Т., «Ўзбекистон» 1996. – 90-бет.

² Фан раънақисини буюк давлат қуриб бўлмайди. // Ислам Каримов «Бунёдкорлик йўлидан».Т.4. «Ўзбекистон» - 1996, 9 – бет.

бюджетдан ташқари таъминлов жуда ҳам кам (йўқ ҳисобида), ҳолбуки, кўп ишлаб чиқариш компаниялари фанга инвестиция ажратишга қодир эмаслар.

Муҳим илмий йўналишга ҳомийлик қилиш концепциясида мамлакатдаги мавжуд иқтисодий қийинчиликларга қарамай фаннинг баъзи бир зарурий фундаментал йўналишлари учун давлат томонидан ёрдам берилиши кўзда тутилади. Натижада фанда муайян жиддий институционал ва иқтисодий жиҳатдан объектив зарурат келиб чиқиши мумкин. Фаннинг бозор иқтисодиётида ислохотланиши, мослашуви зарур, у ўз ўрнида фан тармоқлари ва соҳаларини исчоғли мақбул ривожлантирилишига боғлиқ. Демак, зарурий илмий йўналишларни аввал назарий, сўнгра институционал шаклда, ҳуқуқийасосда таъминотини режалаштириш йўлга қўйилади.

Давлат бошқаруви таъминоти илмий йўналиш доирасидаги мактабларнинг ҳозирги кунда фақат "омон" қолиши учун эмас, балки жаҳон андозалари бўйича замонавий талаб ва тақлифга мос равишда барпо қилинишига кўмаклашиши керак. Зеро, воқеликни умумий ва тадбиқий изчилликда тасвирилаш объектив тараққиёт қонуналарини очиб бериш, илмий фаолиятда моддий техника ва информацион таъминловни мухтасар тарада таҳлил қилиш имкониятини тўдиради.

Таълим социологияси — у таълим тизимини янада кенгрок ижтимоий тизимларни кичик тизимлар сифатида ва унинг бошқа кичик тизимлар ва бутун бир жамият билан ўзаро нисбати ва ўзаро ҳаракатини ўрганувчи социология соҳасидир; бу таълим ижтимоий тамойилларини таълим тизимларининг ўзаро ҳаракати қонуниятларини ижтимоий институт ва жамият, ижтимоий гуруҳлар ва шахслар бўлган ижтимоий таъкилотлар сифатида ўрганувчи фандир. Бу ерда таълим социологиясининг таълим тизимини ўрганишга ёндашиши билан педагогикани ёндашиши ўртасидаги фарқ аниқ равшан. Педагогиканинг педагогик фаолияти аввало таълим жараёнларининг ички хусусиятлари ва қонуниятларини, унинг дидактик асосларини бевосита ўрганган бир пайтда таълим социологияси — уларнинг янада кенгрок ижтимоий асосларини, ижтимоий тизимлар ва таълим кичик тизимлари хусусиятлари ва қонуниятларини ўрганади. Бу таълим социологияси шугулланувчи ушбу муаммо мазмунини таҳлил қилиш ва аниқлашда аниқ кўриниб турибди.

Таълим социологияси таълим ва сошумнинг чуқур ва мустақил ўзаро боғлиқлигини тан олишдан келиб чиқади. бир томондан, айнан ижтимоий шароитлар ва омиллар бевосита таълим тизимининг хусусияти, турини аниқлайдилар ва шунинг учун таълимнинг оптимал тизимига эришиш учун мос ижтимоий дастлабки шарт-шароитлар ва фикрлар зарурдир; бошқа томондан, ушбуларнинг керакли ўзгаришисиз таълим тизимини мукаммаллаштирмасдан туриб, эришиб бўлмайди. Бунда шуниси муҳимки, жамият ишлаб чиқаришининг эришилган ривожланиш даражасига нисбатан илмий-техник ва ижтимоий тараққиётни, таълим ривожланишининг илгарилаб кетишини шундай таъминлаш керакки, яъни у фақат бир лаҳзалик балки келажак ижтимоий талабларга жавоб берсин. Реал ҳаётда шу асосда жамият талаблари билан юзага келган хусусияти жиҳатидан етарли консерватив бўлган таълим тизими ўртасида доим турли қарама-қаршилликлар пайдо бўлади ва ечилади. Бу қарама-қаршилликлар ва

уларни ечиш жараёнларини тадқиқот қилиш таълим социологияси вазифасига киради.

Таълимнинг ижтимоий роли ва ижтимоий функцияларига бағишланган социологик тадқиқот жуда муҳимдир. Одатда, қуйидаги муҳим функциялар ажралиб туради; а) маданиятни тарқатиш ва авлоддан-авлодга кўрсатиш функцияси; б) жамият маданиятини сақловчи ва генератор функцияси; в) шахсни социализациялаш функцияси, айниқса, ёшларни ва уларнинг жамиятга интеграцияси, ҳолбуки, маданий меросни ўзлаштирмасдан жамият тараққиёти ва шахс ривожланишини тасаввур қилиб бўлмайди; г) ижтимоий танлов (селекция), жамият аъзоларини дифференциялаш функцияси, биринчи навбатда ёшларни, чунки жамият ижтимоий тузилиши ўзгариши ва ишлаб чиқаришнинг индивидуал ва ижтимоий ҳаракатчанлигини таъминлайди, модомики, шахснинг ижтимоий статусини аниқлашда бутунги кунда муҳим ўлчов хизмат қилади; д) ижтимоий маданият ўзгаришлари функцияси, аynи пайтда айнан таълим тизмида янги технологияларни тадбиқ қилишга ва унинг маданиятини бойитишга йуналтирилган кўплаб янги фикрлар, назариялар, ихтиролар ишлаб чиқилмоқда; е) ижтимоий назорат функцияси ва ҳаказо.

Таълим социологиясида таълим тизими ўз ижтимоий тамойилларни ўрганиши муҳим ўрин эгаллайди; ўқув юртлари ижтимоий тизим, ижтимоий институт ва ижтимоий ташкилотлар сифатида; ўқув фаолияти таълим соҳасида ижтимоий фаолиятнинг асосий кўриниши сифатида; таълим тизими ижтимоий тузилиши (ўқувчилар, педагоглар, таълим ташкилотчилари ва бошқалар), ўқувчилар, ўқитувчилар ҳаёт тарзи ва ижтимоий кўриниши, ижтимоий роллари, ижтимоий статуси ва бошқалар. Таълим тизимининг ривожланиши янги бозор шароитларида анча мураккаб муаммоларни юзага келтиради, уларни социологик тадқиқот қилиш таълим социологиясини муҳим ва актуал масалаларидан ҳисобланади. Шундай қилиб, таълим тизимининг гуманизацияси ва демократизацияси, ўқув юртларининг мустақиллигини, автономлигини кенгайтириш, давлат ўқув юртларини хусусийлар билан бирга олиб бориш, пулсиз ва пулли ўқитишлар ва бошқа жиддий янги киритишларни ўйғушлаштириш ватанимиз таълим тизими ишига буткул ижобий таъсир кўрсатди, унинг шакл ва усулларининг турли-туманлигини кучайтирди, новаторлик ва ҳаказолар учун йўл очилди.

4 - Мавзу бўйича таянч атамалар.

1. Ижтимоий бирдамлик - бу кўпгина маънавий омилларнинг мажмуасидан ташкил топган социологик категория, у ижтимоий ҳаётда фаолият кўрсатаётган инсонларнинг ижтимоий тараққиёт масалаларини ҳал қилишларидаги ҳамкорлигининг кўринишидир.
2. Бегоналашув - одамлар, ижтимоий гуруҳларнинг бир-бири билан ёнма-ён яшашларига қарамай уларнинг муносабатларидаги азалий бирлиكنинг бузилиши ва унга олиб келадиган жараён.
3. Мафкура - муайян ижтимоий гуруҳ, ижтимоий қатлам, миллат, давлат, халқ ва жамиятнинг эҳтиёжлари, мақсад муддаолари, манфаатлари, орзу-интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш тамойилларини ўзида мужассам этадиган ғоялар тизимидир.
4. Миллий мафкура - бирор миллатнинг барча манфаатларини ифодалаган, миллатнинг ўзига хос тафаккур тарзига мос келадиган ғоялар тизимидир.
5. Илмий элита - илмий муҳитнинг энг сара намоёндалари, давлат сиёсатида дастурий, молиявий таъминот ва ҳукукий масалалар ҳал қилинишида иштирок этувчи юқори лавозимдаги олимлар.

4-Мавзу бўйича умумий саволлар.

1. Бирдамлик ва кооперация - жамият барқарорлигининг асосий омили деганда нимани тушунасиш?
2. Бегоналашув ва унинг ижтимоий оқибатлари ҳақида гапиринг.
3. Таназзул ва унинг ижтимоий оқибатлари ҳақида гапиринг.
4. Миллий мафкура деганда нимани тушунасиш?
5. Миллий истиқлол мафкурасини халқ оғнига сингдириш нима учун долзарб масала ҳисобланади?
6. Маданий бегоналашув қандай салбий оқибатларга олиб келиши мумкин?
7. Иқтисодий бегоналашув ва унинг шакллари ҳақида айтинг.
8. Фан социологияси деганда нимани тушунасиш?
9. Фан социологиясининг илмий тизимдаги ўрни қандай?
10. Фаннинг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги ўрни қандай?

5-МАВЗУ. МАДАНИЯТ, ДИН ВА АҲЛОҚ СОЦИОЛОГИЯСИ.

Режа:

1. Маданият социалогияси.
2. Дин социалогияси.
1. Аҳлоқ социалогияси.

Адабиётлар.

1. Каримов. И.А. Баркамол авлод орзуси, Т. «Шарқ» 1999.
2. Каримов. И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаравон ҳаёт - пировард мақсадимиз, Т. «Ўзбекистон» 2000.
3. Каримов. И.А. Миллий истиқлол мафқураси, Т. «Ўзбекистон » 2000.
4. Каримов. И.А. Ватан саждагоҳ қаби муқаддасдир, Т. «Ўзбекистон» 1999.
5. Каримов. И.А. Маънавий юксалиш йўлида, Т. «Ўзбекистон» 1998.
6. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Т. «Ўзбекистон» 1992.
7. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Т. 1999.
8. Алиқариев Н.С. ва бошқалар. Умумий социология, Т. «Ун-т» 1999.
9. Бегматов А. Социологияга кириш, Андижон 1995.
10. Бекмуратов М. Социология асослари, Т. «Фан» 1994.
11. Юнусов К. Социология, Метод ўқув қўлланма, Андижон, 1997.
12. Холбеков А, Идилов У. Социология, Луғат, Т. «Ибн Сино» 1999.
13. Социология, Маърузалар матни, Т. 2000.
14. Социология, Маърузалар матни, Т. 2002.
15. Энтони Гидденс, Социология, Т. «Шарқ» 2002.
16. Николас Аберкромби, Стивен Хилл, БрайанС, Тернер, Социологический словарь, Москва, «Экономика» 2002.
17. Харчева В. Основы социологии, Учебник, Москва, «Логос» 1999.
18. Фролов С.С. Социология, Москва, «Гардарика» 1999.
19. Волков Ю.Г. Мостовая И.В. Социология, Москва, «Гардарика» 1999.
20. Самыгин С.И, Перов Г.О. Социология: 100 экзаменационных ответов, Ростов на-Дону, «Март» 2000.

Маданият тушунчаси жамият тушунчаси сингари социологияда энг кўп қўлланиладиган тушунчалар бири. Кундалик ҳаётда «Маданият» атамасини кўллар эканмиз, ошнинг олий маҳсуллари бўлган санъат, адабиёт, мусика, рассомлик кабиларни назарда тутамиз. Социологияда маданият тушунчаси ижодий фаолиятнинг шу турларинисина эмас, яна кўп ҳодисаларни ҳам қамраб олади. У ўз ичига кийинини хусусиятлари, оилавий ҳаёт ва никоҳ маросимлари, меҳнат фаолияти ва диний русумлар, таълим-тарбия ва бўш вақтни қандай ўтказиш кабиларини ҳам қамраб олади. Унга яна одамлар томонидан яратилган ва муайян қадрият ҳисобланадиган нарсалар: ўк-ёй, омончлар, фабрика ва машиналар, компьютерлар, китоблар, уй-жойлар ҳам кириди.

Маданият моддий ва маънавий ишлаб чиқариш, ижтимоий ва ўзаро муносабатлар, сиёсат, оила, ахлоқ, ҳуқуқ, ҳуқуқ, таълим, тарбия, ижод, илм - фан, хизмат кўрсатиш, турмуш тарзи кабилар билан бирга ривожланади. Жамиятнинг тараққиёт даражасини акс эттиради.

Маданият тушунчаси кенг ва тор маъноларда ишлатилади. Кенг маънода - инсониятнинг бутун тарихий тараққиёт жараёнида яратган барча моддий ва маънавий бойликларининг йиғиндисини акс эттиради. Тор маънода маданият атамаси жамиятнинг маънавий эстетик турмуш даражасини ифодалаш учун қўлланилади. Маданият атамаси кенг маънода қўлланилиб, жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритган ютуқлар мажмуи, бирор ижтимоий гуруҳ ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражасини, ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёлилик, маърифатлилик ҳамда турмушнинг маърифатли киши эҳтиёжларига мос келадиган шартлари йиғиндисини билдиради. БМТ Бош Ассамблеясининг қарорига кўра 2000 йил "Халқаро жаҳон маданияти йили" деб эълон қилинганлиги бежиз эмас.

Маданият ҳодисаси XX аср бошларидан эътиборан социологиянинг алоҳида йўналиши сифатида тадқиқ этила бошлагчи. Бугунги кунга келиб, маданият кенг тасниф доирасига эга бўлган ҳодиса сифатида моддий ва маънавий, оммавий меъёрий (норматив), сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий, анъанавий, меҳнат-касбий, ишлаб чиқариш ва ҳаказо маданият хилларига ажратилган ҳолда тадқиқ этилмоқда.

Маданият кишиларнинг яратувчилик фаолияти, мақсади савй-ҳаракатлари натижасида моддий ва маънавий қадриятлар, шахсни шакллантириш ва камолотида муҳим омил бўлган ижтимоий ҳодисадир.

Маданият социологияси «тушунувчан» ("изоҳловчи") социология 70-йилларда Германия ва Францияда вужудга келган оқим. Маданият социологияси ижтимоий ҳаётнинг мураккаб шакллари, ақлий ва маънавий ҳаёти, яъни санъатни, дин соҳасини, фанни ва ҳаказоларни таҳлил этишга қобилиятсиз бўлган позитивистик социологиянинг назарий-методологик чегараланганлигига акс таъсир сифатида вужудга келган.

Маданият - инсоннинг фаолияти, унинг оқибати ва яратилган моддий ва маънавий қадриятлар, шахсни шакллантириш ва камолотида муҳим омил бўлган ижтимоий ҳодисадир.

Илмий адабиётларда маданиятни моддий ва маънавий маданиятга бўлиш расм бўлган. Маданиятнинг бундай бўлиш инсон фаолиятининг икки асосий соҳаси - моддий ва маънавий ишлаб чиқариш билан беvosита боғлиқдир.

Моддий маданият моддий ишлаб чиқариш билан боғлиқ ижтимоий фаолиятнинг барча соҳалари ва натижаларини ўз ичига олади. Моддий

маданият тизимига уй-жой, кийим-бош, уй-рўзгор буюмлари, истеъмол воситалари деб аталадиган нарсалар ҳам киради.

Маънавий маданият маънавий ишлаб чиқариш, ижтимоий онг шаклларини яратиш билан боғлиқ бўлган фаолиятнинг барча соҳаларини қамраб олади. Маънавий маданият намоён бўлишининг турли шакллари ҳар хил тасаввурлар ва ғоялар, назариялар, таълимотлар, илмий билимлар, санъат асарлари, ахлоқий ва ҳуқуқий нормалар, фалсафий, сиёсий қарашлар, мифология, дин ва ҳаказолар ана шундай фаолият натижасидир.

Моддий ва маънавий маданият бир-бири билан узвий боғлиқ. Биринчидан, ҳар иккала ҳам маданиятнинг узвий ўзига хос қисмлари эканлигини унутмаслик керак, иккинчидан, инсон фаолиятининг маҳсули бўлган кўпгина нарсалар ҳам ақлий, маънавий, ҳам жисмоний меҳнатнинг натижаси сифатида пайдо бўлди.

Маданиятнинг шаклланиши ва ривожланиши:

- 1) ўздан одинг авлодлар яратган қадриятларни ўзлаштиришдан бошланади;
- 2) у янги қадриятлар яратиш йўлида таянч вазифасини ўтади.

Ана шу икки жараён - эскилик билан янгилик ўртасидаги объектив зарурий боғланиш ворислик деб аталади. Лекин бунда тараққиётга хизмат қиладиган прогрессив ворисликни унга тўсиқ бўладиган реакцион ворисликдан фарқлаш лозим бўлади. Маданиятга ижобий (позитив) ва салбий (негатив) таъсир этувчи ворислик ҳам мавжуд.

Маданиятда анъаналар омилнинг роли беқиёс. Халқ маънавий мероси, анъана ва урф одатлар туфайли кишиларнинг тарихий, маданий тажрибаси тўпланиб, авлоддан-авлодга ўтиб боради.

Маданият бевосита қадриятлар билан боғлиқ, унинг турлари қуйидагилар:

- 1) Инсон яшаб турган моддий муҳит билан боғлиқ бўлган қадриятлар;
- 2) Анъаналар, урф-одатлар ва маросимларда намоён бўладиган ахлоқий қадриятлар;
- 3) Инсоннинг ақл идроки ва амалий фаолият заминида шаклланган меҳнат малакалари ва кўникмалари, билим ва тажрибалари, қобилият ва истеъодларида намоён бўладиган қадриятлар;
- 4) Одамлар ўртасидаги жамоавийлик, ҳамкорлик, хайрихоҳлик, ҳамжихатликка асосланган муносабатларда намоён бўладиган қадриятлар;
- 5) Кишиларнинг ёши, касби, жинси, ирқий хусусиятлари билан боғлиқ бўлган қадриятлар.

• Юқорида баён этилган қадриятлар ўз навбатида:

- 1) умуминсоний қадриятлар;
- 2) минтақавий қадриятлар;
- 3) миллий қадриятлар;
- 4) диний қадриятлар турларига бўлинади.

Маданият социологиясида ижтимоий институтлар муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий институт деганда кишиларнинг ижтимоий фаолиятлари ташкилландиган муассасалар ва уларда хулқнинг мувофиқлаштириливи тушунилади.

Ижтимоий институтларнинг кўринишлари:

- 1) мувофиқлаштирувчи (реляцион институтлар-жинс, ёш, тартиб, каби тул қобилиятларига оид мезонларни аниқлаб бераувчи ижтимоий институтлар);
- 2) Бошқарув (идора этиш) институтлари;
- 3) Бирлаштирувчи (интегратив, уйғунлаштирувчи) институтлар;
- 4) Аъёнлар билан боғлиқ ижтимоий ҳуқуқий мувофиқлаштирувчи институтлар (одатлар, маросим, қариндош-уруғчилик муносабатларини иборат фаолиятларни ташкилловчи);
- 5) Маданий ижтимоий институтлар (дин, санъат, адабиётга доир фаолиятлар мувофиқлаштирувчи).¹

Маданият социологиясида одамларнинг интеллектуал, ахлоқий, эстетик фаълиятлари амалий қизиқиш ҳамда эҳтиёжи муҳим аҳамиятга эга.

Маданият ҳодисаси таракқиёт, цивилизация тушунчалари билан бевосита боғлиқ, бу борадаги алоқадорлик хусусида ҳам алоҳида тўхталиш мақсад мувофиқдир.

«Цивилизация» (лот. «фуқаролик», «фуқароликка оид», «давлатга оид»² дег. маъноларни билдиради). Бу тушунчани Шотланд тарихчиси ва файласу А. Фергюссон (1723-1816) жаҳон тарихий жараёнининг маълум бир босқичи ифодалаш учун ишлаган бўлса, француз маърифатпарварлари ақл-идрок адолатта асосланган жамиятга хос бўлган атама маъносига ишлатган эдилар. Ҳ. кандай цивилизация:

- 1) муайян ижтимоий ишлаб чиқаришнинг илғор технологиясига;
- 2) ривожланиб боровчи. маданий алоқалар, қадриятлар, фалсафа қарашлари, одоб-ахлоқ нормаларига;
- 3) ижтимоий ҳамкорликнинг позитив шакл ва услубларига эга.

Демак, цивилизация-жамият ривождаги маънавий, прогрессив босқич, ижтимо ва маънавий ривожланиш даражаси сифатида маданият тушунчаси бил бевосита боғлиқдир.

• Маданият шакллари асосан 3 хилда фарқланади:

- 1) Элитар маданият;
- 2) Халқ маданияти;
- 3) Оммавий маданият.

1. Элитар маданият - (французча - "энг сара" сўздан олинган) - ҳар қандай ижтимоий³ тизимнинг бошқарув, маданият, фанни ривожлантир функцияларини амалга оширувчи олий, имтиёзли қатламдир. Элита ҳақиқ назариялар дасаввал Платон, Ницше қарашларида баён қилинган, изн кўринишга XX аср бошларида В. Парето, Г. Моска, Михельслар томон келтирилган. Ҳозирги Ғарб социологиясида элита турли хил талқин этила Бунда элита ҳокимиятга йўналган, сиёсий жиҳатдан энг фаол одамлар (Мос жамият энг кўп обрў, макон, бойликка эга бўлган, оммага нисбатан ақлий ахлоқий устуңликка эга одамлар (Х. Ортега-и-Гиссет), жамиятнинг ноинжод кўпчилигидан фарқ қилувчи қисм (Тоинби), энг малакали мутахассисл менсжерлар ва бошқарув тизимидаги олий хизматчилардир, деб изоҳлайди.

¹ Умумий социология, Т., ТошДУ, 78-бет.

² Фалсафа, Т., «Шарҳ», 1999, 308-312-бетлар.

³ Холбеков А., Идилов У. Социология. Душт. Тошкент, Ибн Сино нашриети, 1999, 69, 93, 118, 142, 152-бет.

2. Халқ маданияти - махсус тайёргарлиги бўлмаган шахслар томонидан бунёд бўлган маданият. Халқ ижодининг муаллифлари одатда номатълумдир. Жумладан, афсоналар, эртаклар, достонлар шулар жумласидан, улар якка (масалан, бахшилар), гуруҳий (қўшиқ ёки ўйин ижроси) ёки оммавий (масалан, сайиллар, халқ байрамлари) кўринишга эга бўлиши мумкин.

3. Оммавий маданият - XX аср ўрталарида оммавий мулоқот ва ахборот воситаларининг жамият ҳаётига чуқур кириб бориши ва барча ижтимоий гуруҳлар учун етарли бўлиши натижасида шаклланган ва моҳиятан барча ёшдаги аҳоли учун тушунарли бўлган маданият намуналари (эстрада, мусика, цирк). Оммавий маданият барчага қаратилган, муттасил равишда қўндалик ҳаёт учун ишлаб чиқилади ва оммавий ахборот воситалари фаолиятида ёрқин намоён бўлади.

Оммавий маданият одатда киборлар ёки халқ маданиятига нисбатан камроқ бадиий қадрга эга ва омма томонидан ўзлаштиришга мўлжаллаб яратилади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, миллий истиқлол ғояси «Маданият ва санъат соҳалари фаолиятининг бутунлай тижорат асосида ташил этилишига, ғоявий бадиий жиҳатдан саёз ёш асарларнинг етакчи ўринни эгаллаб олишга. йўл қўймаслик»¹ муҳим аҳамият касб этади.

Дин табиат, жамият, инсон ва унинг онги, яшайдан мақсади ҳамда тақдир инсониятнинг бевосита қўриқиб олган атроф-муҳитдан ташқарида бўлган, уни яратган, айни замонда инсонларга тўғри, ҳақиқий, одил ҳаёт йўлини кўрсатадиган ва ўргатадиган илоҳий қудратга ишонч ва ишонишни ифода этадиган маслак, қараш, таълимотдир.

Дин муайян таълимотлар, ҳис-туйғулар, тоат-ибодатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятлари орқали намоён бўлади. У олам ҳаёт яратилишини тасаввур қилишнинг алоҳида тарикаси, уни идрок этиш усули, оламда инсоният пайдо бўлгандан то бизгача ўтган даврларни илоҳий тасаввурда акс этишидир. Дин комил инсонни тарбиялашда салмоқли тарбияловчи қудратга эга бўлган маънавий-ахлоқий кучдир.

Ижтимоий ҳаётнинг муҳим жабҳаси бўлган дин ва диний эътиқод масаласи социология фанининг муҳим объектиларидан бири ҳисобланади. Социология жамият ҳаётини ўрганар экан, шу ҳаётнинг муҳим таркибий қисми бўлган ва айни пайтда унга кучли таъсир ўтказувчи омил - дин доимо унинг диққат марказида бўлган. Конт жамият тараққиётини даврларга бўлар экан, асосий мезонлардан бири сифатида динга мурожаат қилади. Унинг фикрича инсоният ўз ривожига уч босқични босиб ўтади. Булар қуйидагилар: теологик, метафизик ва илмий босқичлар. Ҳар уч босқичда ҳам дин муайян рол ўйнайди.

Дин қуйидаги ўзига хос белгиларга эга:

I. Муайян эътиқод ва таълимотнинг мавжудлиги. Ҳар бир дин дунёни ўз нуктан назарича изоҳлайди ва ишонувчиларда муайян эътиқод шакллантиради.

II. Маросим ва расм русмлар. Ҳар бир дин ўзига хос маросим ва расм русмларга эга.

III. Диний маросим ва расм русмларнинг муайян қисми фақат белгиланган жойларда жамоа билан бажарилиши. Масалан, яҳудий ва христиан динида ибодатнинг асосий қисми черковда бажарилади. Ислом динида эркаклар

¹ Миллий истиқлол ғояси!»: асосий тушунча ва тамойиллар, 65-бет.

томонидан ўқиладиган намоз асосан жомъе масжидларида ўқилади. Дин сеҳргарликдан аввало мана шу белги билан, яъни муайян маросимларни муайян давраларда бажариш билан фарқланади. Сеҳргар ва шомонлар ғайритабiiий ҳаракатларни индивидуал ҳолатда бажарсалар, диндорлар диний маросим ва ибодатларни асосий қисmini жамоа билан бажарадилар. Санаб ўтилган белгиларнинг учтаси ҳам дунёвий динларнинг барчасида мавжуд. Бу динлар куйидагилар: иуданизм, христианлик, ислом.

Иуданизм улар ичида энг қадимийси, милoddан тахминан минг йил олдин шаклланган. Бу дин ўша даврдаги динлардан фарқли ўларок, якка худони тан оларди.

Милодий эранинг дастлабки асрларида яхудийлар дунёнинг кўп мамлакатларига тарқаб кетдилар, лекин бирор мамлакатда иудаизм расмий дин сифатида тан олинмади. Кўп мамлакатларда бу дин вакиллари таъқиб остига олинди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида нацистлар томонидан кўглаб яхудийлар қириб юборилди. Уруш тутагач, Исроил давлати ташкил топди ва унда иудаизм расмий дин сифатида эътироф этилди.

Христианлик даставвал секта сифатида иудаизм таркибида вужудга келди ва Кичик Осиё, Юнонистон, Римда тарқала бошлади. Император Константин даврида бу дин Рим империясининг расмий дини деб эълон қилинди. Христианликнинг проваславие, католицизм, протестантик каби бир неча тармок ва оқимлари мавжуд.

Ислом дини эрамизнинг VII асрида шаклланди. Бу диннинг асосини 5 рухн ташкил қилади: 1) Иймон; 2) Намоз; 3) Рўза; 4) Закоғ; 5) Ҳаж.

Исломда суннийлик ва шиа йўналишлари мавжуд ва улар ҳам ўз навбатида бир қатор мазҳабларга бўлинади. Мусулмон дини дунёнинг 5 қитъасида ва деярли барча мамлакатларда мавжуд. Саудия Арабистони, Ливия, БАА, Йордания, Жазоир, Покистон, Эрон каби қатор мамлакатларда Ислом расмий дин деб эълон қилинган. Ислом динида ҳам мўътадил ва ақидапараст оқимлар мавжуд. Уч оламий диндан ташқари буддавийлик, индуизм, кунфучилик каби динлар ҳам кўп миллионлик тарафдорларига эга.

Индуизм эрамиздан олдинги 4 минг йилликларда шаклланган. Бу дин тарафдорлари асосан Ҳиндистонда яшайдилар. Бу дин одамларнинг касталарга бўлиниши илоҳий сабаб билан изоҳлайди.

Буддавийлик, кунфучилик ва даоизм динлари учун умумий хусусият шундаки, уларнинг тарафдорлари худони эътироф этмайдилар.

Буддавийлик эр.авв. VI асрларда Неполда яшаган Судхартха Гаутама таълимотидан бошланади. Бу дин Таиланд, Бирма, Непал, Шри-Ланка, Хигой, Япония, Корея сингари мамлакатларда тарқалган.

Кунфучилик эр.авв. VI асрда яшаган Кун-Фу-Чи таълимотига асосланган. У Будда билан бир вақтда яшаган, инсоннинг табиат билан уйғунлашиш йўлиларини ахтарган. Фарб ва Шарқ олимлари дин ва жамият муаммоси устида кўп асрлардан буён бош қотириб келимокдалар. Бу масалага Марказий Осиёдан етишиб чиққан улкан аломалар Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Али ибн Сино, Улутбек, Навоий, Бобур каби юзлаб олимлар чуқур фикр бийдирганлар. Бу олимлар диннинг жамиятда тутган ўрнини таҳлил қилишда кузатиш, қиёслаш, тарихийлик усулларида кенг фойдаландилар. Улар бир динни мадҳ этиб, бошқасини танқид қилиш йўлидан бормадилар. Хусусан, Беруний ўзининг «Ҳиндистон» китобида турли қабилалар, элатлар ва халқлар ҳаётида динлар қандай рол ўйнаганини

чуқур таҳлил қилиб берди. Лекин дин социологияси XIX аср охири XX аср бошларида шаклланиб, бу М. Вебер номи ва илмий фаолияти билан боғлиқ. М. Вебер ижодида динни социологик таҳлил қилиш марказий ўринни эгаллайди. К.Маркс барча динларни афроден деб эътибор қилса, Вебер дин ва жамият муносабатларини таҳлил қилиб, умуман дин тўғрисида эмас, муайян даврдаги муайян дин ёки диний оқим тўғрисида фикр юритди. М. Вебернинг энг катта хизматларидан бири, унинг христиан динидаги протестантлик мазҳабининг иқтисодий ҳаётга ўтказган таъсирини кашф этишида бўлди. Бойлик орттиришга қарши бўлган христиан дини мазҳаблари иқтисодий тараққиётга маълум даражада тўсиқлик қилганлар. Протестантлик эса бойликни Худонинг неъматиде, унга интилиш бандаларининг бурчи, деб иқтисодий тараққиёт ва капиталистик муносабатларнинг ривожланишига туртки берди.

Вебер талқинида, протестантлик капитализм вужудга келишидаги асосий сабабларидан бири эди. Вебер динларни таҳлил қилиб, улар саноат капитализми ривожланишига ҳов бўлмоқда деган хулосага келди.

Ислон динидаги оқимлар, мазҳаблар, йўналишлар турлича, уларнинг барчаси ҳам фақатгина ўзлари мансуб бўлган мазҳаб ёки йўналиш ҳақиқий ислон дини экани, бошқалар эса йўлдан адашганлар, деб даъво қилишди. Бошқа динлар сингари ислонда ҳам ақидапарастлик (фундаменталистик) ва мўътадил оқимлар ўртасида кураш борган. Ақидапараст оқимларнинг вакиллари динни илк пайдо бўлиш давридаги ҳолатга қайтмоқчи бўладилар. Бу ижтимоий тараққиёт йўналишини орқага буриш учун уриниш ифодасидир.

Марказий Осиёда ақидапарастларнинг кескин хуружларидан бири XX аср бошларида юз берди. Хиждондан кириб келган ақидапараст оқимлар Марказий Осиёда ижтимоий тангликни келтириб чиқардилар. Бидъатга қарши кураш нисбатида удар ижтимоий ҳаётда юз берган барча янгиликларни йўқ қилиш учун кураш бошладилар.

Ақидапарастларни ижтимоий тараққиётни ортга суриш учун қилган ҳаракатларига қарши тараққийпарвар маърифатчилар ҳаракати юзага келди. Тарихда жадидчилик номини олган бу ҳаракат намояндалари халқни илм-маърифатли қилиш, диний эътиқодда мутаассибликдан мўътадиллик томон юз тутиш ҳолати билан чиқдилар. XX аср бошларида диний ақидапарастлик атамаси муомалада деярли бўлмаган. Унинг ўрнида «қадимчилар» атамаси кенг қўлланилган. Қадимчилар динни "асл" ҳолатига қайтариш ва янгиликлардан ҳимоя қилиш учун ҳаракат қилганлар. Усулн жадидия тарафдорлари, яъни маърифатчилар меъёрларини белгилашда жамиятда юз берган ва бераётган ўзгаришларни ҳисобга олиш, янгиликларни қўллаш тарафдорлари эди. Бу икки йўналиш ўртасида тортишувлар аввало баҳс, мунозара, кейинроқ туқнашув ва қон тўкишлар шаклида юз берди. Қадимчилар куч ишлатиш йўли билан енгитишга ҳаракат қилганлар. Бу усул диний ақидапарастликка ҳос бўлган экстремистик усулдир. Ақидапарастлар назарий ва мафкуравий баҳсларни ҳунрезликка айлантирилган уринганлар.

Маърифатчилар ҳаракати намояндалари қадимчилар йўли мишлат учун хатарли йўл эканини халққа тушунтириш мақсадида йўлга чиқдилар. Шу мақсад йўлида улар маърифат ва мафкура соҳасида ҳам назарий ҳам амалий фаолият олиб бордилар. Қадимчилар ҳам жим турмадилар. Аввалига улар маърифатчиларни назарий жиҳатдан енгмоқчи бўлдилар. Лекин назарий жиҳатдан енга олмагликлариға кўзлари етди ва ҳаётда кўп марта такрорланган

ҳодиса, ақидапарастликнинг диний, назарий тортишувларида енгилиши ва зўравонликка ўтиши Туркистонда ҳам истикболли бўлди. Ақидапарастлар энди маърифатпарварларга қарши террор йўлига ўтдилар. Октябрь тўнтарилиши арафасида, ундан кейинги дастлабки йиллар ақидапарастларнинг маърифатчиларга қарши хунрезликлари энг авжига минган даври эди. 1918 йил февралда Бухоро қозиси маърифатчиларни кофир деб эълон қилади. Уларни кўрган жойда ўлдириш тўғрисида фатво чиқарди. Маърифатчилар диңдор бўлганлар ва ҳеч қачон ислом динига қарши фаолият олиб бормаганлар. Бухоро қозиси фатвоси билан янгилик тарафдорларини қаттаклаш, ўлдириш бошланди. Бундан фойдаланган кўп қадимчилар ўз рақибларидан ўч олдилар, кўп янгилик тарафдорлари йўқотилиб юборилди. 1918 йил мартда амир фармон чиқарди. Унга кўра, жадиличиликда гумон қилинганлар Аркка олиб келиниши керак эди. Бир неча кун ичида Аркка маҳбۇслар тўлиб кетди. Жаллодларнинг қўли-қўлига тегмасди. Натижада янги жаллодлар тайинланди, шоғирдлар ҳам ишга солинди, бошқа хонликларда кенг кўламда хунрезликлар бўлмасада, қадимчи ақидапарастлар таъсирида кўпплаб адолатсиз ишлар содир этилган. Маърифатчиларнинг етакчилари жон сақлаш учун амирликдан ташқарига чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. М. Бехбудий қадимчи ақидапарастлар қурбони бўлди. 20-30 йилларда тирик қолган жадиждларни коммунистлик ақидапарастлар қириб битирдилар. Шундай қилиб, жадиждлар икки ақидапараст террористик қучлар диний ақидапарастлар ва коммунистлик ақидапарастлар томонидан таъқиб ва қиргин қилиндилар.

XX аср сўйишда ҳам диний ақидапарастлар ижтимоий таълиқни келтириб чиқаришга уриндилар. Шўролар тизимининг охириги йилларида ҳокимиятнинг бўшаниган ва кишилар онгида мафкуравий бўшлиқ вужудга келганидан фойдаланиб, ақидапарастлар ўзларининг мавқеаларини мустаҳкамлаб олишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг бу ҳаракати Ўзбекистон мустақиллиқни қўлга киритган дастлабки йилларда ҳам давом этди. Ўзларини етарли қучга эга, деб ҳисоблаган ақидапарастлар Ўзбекистондаги Конституциявий тузимни зўрлик йўли билан ағдаришга уриндилар. 1999 йил 16 февралда Тошкентдаги портлашлар, Фарғона ва бошқа вилоятлардаги салбий ҳодисалар шундан гувоҳлик беради.

XX аср ўрталарида социология фанида "фукаролик динлари" тушунчаси пайдо бўлди. Бу тушунча илоҳий қучлар ва ҳодисаларга эмас, ижтимоий турмушдаги нарсаларга ҳодисаларга сиғинишни аңлатади. Масалан, Буюк Британия, АҚШ каби давлатларда байроқ, мадҳияга чексиз ҳурмат билан қараганлар. Собик Совет Иттифоқида Маркс, Энгельс, Ленин шахслари амалда илоҳийлаштирилган эди. Айниқса Ленин шахсига бирор ёмон гап айтиш ман қилинган эди. Бу ҳодисалар XX аср иккинчи ярмидаги диний социология йўналишларида фукаролик динлари деб аталади.

Шундай қилиб, дин социологияси ижтимоий фикрлар дин атамаси билан боғлиқ барча ижтимоий жараёнлар ва ижтимоий ҳуқуқни ўрганади. Мустақил Ўзбекистонда динга миллий қадрият сифатида қаралиши халқ онгида ушбу ҳодисага нисбатан тўғри ҳолис муносабатнинг шаклланишига замин бўлди.

Ахлоқ - ижтимоий онг шакли сифатида муайян халқ, элат ёки уюшманинг асрлар давомида шаклланиган ҳуқуқ-аъвоқ, ҳатти-ҳаракатлар, ҳис-туйғу ва кишилар ўртасидаги ўзаро реал муносабатлари тизимини ифода этади. Ахлоқ муайян халқнинг атроф муҳитта, кишиларга ва ўз-ўзига бўлган муносабатлари

сифатида, бир жиҳатдан маҳаллий - миллий талабларига уйғун мувофиқлигини таъминловчи умуминсоний хусусиятга ҳам эгадир.

Бу борада Республикамиз Президенти И.Каримовнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтиш жоиз: «Аслини олганда, ахлоқ маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик ҳушмуомалиқидангина иборат эмас. Ахлоқ – бу, аввало, инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани»¹

Ахлоқ ва ижтимоий муносабатлар учун муштарак манбалардан бири, табиийки тил ҳисобланиб, у ижтимоий ахборотни сакловчи, ифодаловчи ва етказувчи муҳим восита, кишилар ҳатти-ҳаракати, феъл-атворларини бошқариш омилидир. Тил мўлоқот қалити-ижтимоий муносабатларнинг тарихий-табиий маҳсулидир.

Ахлоқ ва жамоатчилик фикри ҳодисаларининг боғлиқлиги инсоният тараққиётининг илк босқичи ва ундан кейинги даврларида намоён бўла бошлаган, у қабила ҳамда элатлар маиший ва ижтимоий онгида ўз таъсирини ўтказа бошлади.

Ахлоқ асрлар давомида одамларни жамоага, уюшувга, бошқалар манфаатини шахсий манфаатлардан юқори қўйиб, ёндашувга ундаб келган. Бу хусусда улуг донишмандлар ибратли фикр қарашларини илгари сурганилар. Ҳазрат Баҳовуддин Нақшбандий айтган эдилар: «Ҳар ким ўзгаларни ҳоҳласа, ўзини ҳоҳладди, кимки ўзгани ҳоҳламабди, билсинки, ўзини ҳоҳламабди».²

Шарқ ахлоқ қоидалари нафақат шахсни уюшувга ундайди, балки уюшган ҳолда ҳам кишининг шахс сифатидаги бир бутунлиги барқарор турмоғи, жамоавий интеграция доирасида ҳам руҳий ботиний яхлитлик саналмоғи зарурлиги, умумий бир бутунлик қўшлаб сержило ва мустақил яхлитликлар йиғмасидан иборатлигини ёрқин ифодалайди.

Жамоада ўзликни англаш, аммо унда гегемонлик ҳуқуқини талаб этмаслик, мақсадга интилишда камтар ва камсукумлик даҳоларимиз илгари сурган муҳим шиорлардан эди. Ҳазрат Баҳовуддин Нақшбандий уқтирган «Хилват дар анжуман (анжуманда хилват ёхуд жамоада ўзликда қолиш), сафар дар ватап (ватанда сафар, ёки ўз ўлканда мутлоқ эмаслигининг, бу фано замонда меҳмонлигининг доимо ҳис этилишининг) ва зохирда халқ билан, аммо ботинда Ҳақ билан бўлиш»³ хусусидаги ўғитлари фикримизнинг исботидир.

Мовароуннаҳр халқлари ахлоқ тизими жамоатчилик фикрини салмоғини, унинг Ҳақ ва ислом қоидаларига нечоғли мувофиқ келишига боғлиқ эканлигини алоҳида қайд этади. Шу жамоа аъзоларининг тўғри ва ҳалоллиги гуноҳ ишлардан қанчалик ўзларини фориғ тута билишлари билан ҳам ўрганишига эътибор қаратади. Айни чоғда жамоа аъзолари гуноҳ йўлга киргудек бўлсалар, уларни тарбиялаш ишидан бўйин товламаслик зарурлиги ҳам уқтирилади. Ҳазрат Баҳовуддин Нақшбандий «Бу тоифа ахтидан ҳар ким бир гуноҳ қилса, унга чоратдбир бор, бироқ ундан юз ўгириш раво эмас» дея уқтиради.⁴ Халқ тўғри йўлдан адашган бўлса, унга тушунитиш кўзи билан қарамоқ лозимлигини, халқни бевосита эмас, билвосита усулларда тарбияламоқ лозимлигини таъинлайди.

¹ Ахлоқшунослик. Матрулар матни. Т.2000. 116-бет

² Абдул Муҳсин Мухаммад Боқир ибн Мухаммад Али Баҳовуддин Балогардон. Т., «Изоҳчи», 1993, 95-бет.

³ Баҳовуддин Балогардон, 72-бет.

⁴ Ушш жойда, 80-бет.

Улуғ ҳазрат яна бир ўринда «Ширк (динга риоя этмаслик умум, яъни оддий халқдан кечиримлидир, аммо хусус (хос бағдалардан) кечиримли эмас»¹ дея ҳар бир хатти ҳаракат учун шахсий масъулият ҳиссининг оширилишига даъват этади. Инсон бир умр шаклланади, тарбияланиб боради. Аслида инсон ўз ҳаётини бутун умр давомида маъқулроқ тартибга тушириш, жамият талабларига мувофиқроқ йўналишларга солиш ташвишлари билан яшаб ўтади. Шу боисдан ҳам жамоатчилик фикри жамият ахлокий қарашлари, талаб ва йўриқларига ҳар жиҳатдан боғлиқ келади.

Инсониятнинг онгли, фаолияти бошланган илк даврларда инсоннинг ташқи дунё билан боғлиқлигини аниқлатувчи илк мафқуравий йўналиш - тотемизм, яъни йбтидой жамоа кишинининг ўз келиб чиқишини турли хил ҳайвон қушларга олиб бориб тақаш нуқтаи назари чуқур илдиз отди. Бу хусусият ҳар хил элатларда турлича намоён бўлади. Тегинли ҳайвонларда ўз ўтмишини кўриш, шу ҳайвонлар билан боғлиқ тасаввур, рамзлар, одат ҳамда иримлар тизимини юзага келтирди. Масалан, хиндлар ситир, қозоклар учкур от, инглизлар бургут, турон турк - ўзбекларида афсонавий Ҳумо қуши ва ҳаказолар. Тотемизм халқлар маънавиятининг шаклланишида, табиийки муҳим босқич ҳисобланиб, у илк мафқуравий сисемла сифатида элатларнинг этник жиҳатдан ўз-ўзини аниқлаш қобилияти ҳамда этник асослардаги жамоатчилик фикрини тартиб топтиришда катта аҳамият касб этади. Бу хусусда кенгрок маълумотлар махсус адабиётларда атрофлича баён этилади².

Бу давр маънавиятида ахлокий қоидалар гарчи қоғозларда ифодаланмаган бўлса-да, уруғ умумий қарашларида муҳрланган оғзаки йўсинда ифодаланувчи барча ахлокий талаблар сўзсиз ва бекаму-кўст бажарилиб бориши билан эътиборлидир.

Матриархат тузумининг патриархат тизими билан алмашинуви жамоатчилик фикридаги ахлоқ моҳиятини ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Истеъмои муносабатларида ишлаб чиқариш муносабатларига, тақсимотдаги адолат ва тенглик шарт - шароитларидан ишлаб чиқариш натижасида эришилган нёъматларни ўзлаштиришдаги тенгсизлик ҳолатларига ўтилиши матриархат ҳукмронлиги даврига тамомла чек қўйди. Ахлокий қарашлар манзараси ҳам тубдан ўзгариб, ота образи илоҳийлаштирила бошланди, отага сиғиниш, отага ҳурмат, иззат-икром чегаралари кенгайди. Кўпхотинчилик, қушлар ва қўрилар асраш, эркекларнинг рўзгор ташвишларидан узоқлашуви, уруғ таркибидан эркек бошчилигида алоҳида оилаларнинг ажралиб чиқа бошлаши, эрининг оиладаги ҳукмрон макен ва бошқалар, шулар жумласидандир. Табиийки, патриархат ахлоқ қоидаларининг жамият ҳаётида мустаҳкам ўрнашуви учун яна минг йиллаб вақт қурбон қилинди. Шунини таъкидлаш жоизки, ўзбек халқи ўз маънавияти мазмунида матриархат ва патриархат даврлари асоратларини энг яхши аъъаналарини сақлаб қола билган.

Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, ҳар қандай ахлокий қоида ва талаблар жамият томонидан эътироф этилиб, жамоатчилик фикрида мустаҳкамланган ҳолдагина умрбоқийлик касб этади. Шу боисдан ҳам ахлоқ жамоатчилик фикрининг асоси ва унга бевоқифа боғлиқ ижтимоий онг кўринишидир.

Ҳар қандай сиёсий тизим биринчи галда ахлоқ асосларини ўзгартиришга интилади. Ҳозирги кундаги ижтимоий муносабатлар мазмунига бозор

¹ Уйна жойда, 93-бет.

² Жабборов И. Ўзбек ҳаёки этнографияси Т., 1964; Б.Ахмедов.Ўтмишдан сабоқлар.Т., 1994 ва х.к.

иктисодиёти унсурларини тезкор кириб келиши ахлоқий қарашлар ва бу қарашларнинг ифодаси бўлган жамоатчилик фикри мазмунида ҳам қатта ўзгаришлар бўлишига олиб келиши шубҳасиздир.

Сўнги йилларда умуминсоний қадриятлар ва умумпланетар ахлоқ нормаларини ишлаб чиқишга бўлган сатъ ҳаракатлар бир мунча қўлоч ёзди. Жаҳон файласуфларининг XV ашжуманида Америка олими Арчи Бом умумжаҳон ахлоқ қоидаларини ишлаб чиқиш зарурияти пишиб етилганлиги, уни синовдан ўтган умуминсоний муносабатлар, гуманистик тамойиллар асосидагина таркиб топтирини зарурлигини уқтиради. Бунинг учун эса планетамизининг барча аъзолари учун умумий ягона ахлоқ қоидаларини тузиб берувчи қўмига ташкил этиш зарурлигини ўртага қўйди.

Халқаро ахлоқ қоидалари куч ёки қурол воситасида ҳаётга жорий этилмайди. Умуминсоний тамойиллар негизига киритилувчи бу ахлоқий қоидалар фақат жамоатчилик фикри орқалигина бошқарилади ва назорат қилиб борилади.

Айрим назариялар борки, уларни ахлоқсиз деб аташ ўринли. Бунга қўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, машҳур «Мальтус назарияси». Инглиз иқтисодиёт назарийчиси Мальтус (1766-1834) илгари сурган ғояга қўра, аҳоли геометрик прогрессияга, истемол маҳсулотлари арифметик прогрессияга мувофиқ ривожланади. Аҳоли ўса бориб, ер юзида қашшоқлик, озик-овқат етишмовчилиги вужудга келади. Шу боис урушлар олиб бориш табиий ҳол сифатида ўзини оқлайди. Мальтус бу ўринда урушни тарғиб этиш билан ахлоқсизлиқнинг энг юксак кўринишини намойн этмоқда¹.

Хулоса сифатида қуйидагиларни алоҳида қайд этиб ўтиш зарур:

- 1) ахлоқ жамоатчилик фикрининг уйғониши, шаклланиши ва амал қилишининг узвий манбаларидан саналган ҳолда халқ ахлоқи яхлитлигининг юзага келишида жамоатчилик фикри ҳам муҳим ўрин тутади, бу икки ижтимоий ҳодиса ҳамма ҳолатларда мустақкам алоқада туради, бир-бирини тўлдириб, бойитиб боради;
- 2) Жамоатчилик фикри ўзининг шаклланиш манбаларининг салмоғи, кишиларнинг уюшқоқлик даражаси, аҳолининг ҳиссий эмоционали, мантикий интелектуал имкониятларига, шунингдек, миллий, иқлимий, маҳаллий ва регаонал шарт-шароитларга боғлиқдир;
- 3) Ахлоқ ва жамоатчилик фикрининг ўзаро алоқадорлик меъёри жамиятнинг ижтимоий - иқтисодий формациясига, ялпи тараққиёт учун танланган ривожланиш дастурига, мантикий йўналишлар ўзига ҳослигига, халқ маънавиятига ва миллий ўзига ҳосликлар омилиларига боғлиқдир;
- 4) Совет тузуми даврида «аввал иқтисод кейин сиёсат» ақидасининг амал қилиши, иқтисод, сиёсат «аввал материя сўнг онг» деган моддиончилик шиорларининг ғойивий таъсир-таъйиқи остида шакллантирилганлигини пухта ҳисобга олиш зарурдир. Маънавиятнинг бирламчилиги, умуминсоний тамойиллар устуворлигини эълон қилиб, озод жамият қуришга киришган Ўзбекистонда нафақат иқтисодий, балки чуқур маънавий бўҳронлар ботқондан мувоффақият билан чиқибмоқда; Жамоатчилик фикри халқ анъана ва урф - одатларига мустақкам таянади ва уларнинг жамият ҳаётида амал қилишига имконият

¹ Ахлоқиюлосик. Маърузалар матни. Т.2000. 197-бет.

яратади. Зеро, анъаналар ахлоқий қарашларнинг прогрессив жиҳатларини авлоддан - авлодга етказувчи муҳим омили, халқнинг ўзига хос қиёфасини сақлаб қолиш ва ҳимоялаш меzonидир;

- 5) Ахлоқ категориясининг муайян уруғ, қабила, элат ва халқ микёс ларидан халқаро микёсларга ўтиши, умуминсоний тамойиллар негизида умумлашган ахлоқнинг таркиб топишида жамоатчилик фикри ўзига хос кўприк вазифасини ўтайди. Айни чоғда жамоатчилик фикри ва ахлоқ жамиятда умумий муроси ва мадбранинг турғун маромини таъминлаш жараёнида ги мувофиқликда ривож топа боради, бир - бирини тўлдиралади, бир - бирига уйғун тарзда мукаммалланади.

5-Мавзу бўйича таянч атамалар.

1. **Ахлоқ-ижтимоий** онг шакли сифатида муайян халқ, элат ёки уюшманинг асрлар давомида шаклланган хулқ-атвор, ҳатти-ҳаракатлар, ҳис-туйғу ва кишилар ўртасидаги ўзаро реал муносабатлари тизимини ифода этади. У ёки бу ижтимоий гуруҳлар ва жамиятдаги ижтимоий муносабатларни назорат қилиш ва тартибга солиш вазифасини бажарувчи ижтимоий институт, меъёрлар, баҳолар, хулқ-атвор намуналари тизими.
2. **Тотемизм** - ушнинг уруги деган маънони билдиради. Ўз уругини қандайдир ҳайвонлар, қушлар, ҳашоротларга олиб бориб тақайдиган қарашлар. Тегишли ҳайвонларда ўз ўтмишини кўриш, шу ҳайвонлар билан боғлиқ тасаввур, рамзлар, одамлар ва иримлар юзага келтириш. Масалан: ҳиндлар ситир, қозоқлар учкур от, инглизларда бургут, турон турклари - ўзбекларда афсонавий Хумо қуши ва қақазолар.
3. **Матриархат тузуми** - она уруги даври. Оилада она маъноси баланд, уруг онага қараб юритилган, қариндошлиқ она томонидан белгиланган. Одамларнинг асосий машғулоти термачилик, овчилик бўлган.
4. **Патриархат тузуми**-ота уруги даври. Жамоа ҳаётида эркаклар асосий ўрин тутиб, қариндошлиқ ота томонидан ҳисобланган давр.
5. **Маданият** - (арабча «маданият»- мадиналик, шаҳарлик, таълим-тарбия кўрганлик)- кишиларнинг табиатни, борлиқни" ўзлаштириш ва ўзгартириш жараёнида яратган моддий маънавий бойликлар ҳамда бу бойликларни тиклаш ва бунёд этиш йўллари ва усуллари мажмуи. Ижтимоий тарихий амалиёт жараёнида инсоният яратган ва яратаётган ҳамда жамият тараққиётида тарихан эришилган босқични тавсифловчи моддий ва маънавий қимматдорликлар мажмуи.
6. **Цивилизация** - (лот. фуқаролик, фуқароликка оид, давлатга оид деган маъноларни билдиради) - жамият ривожидagi босқич, ижтимоий ва маданий ривожланиш даражаси сифатида маданият тушунчаси билан боғлиқ. Жамият ривожидagi босқич меҳнат тақсими билан боғлиқ ижтимоий ва маданий ривожланиш даражаси.
7. **Дунё динлари** — Иудаизм, Христианлик ва Ислам.
8. **Жаҳидчилар** - (арабча "янги усул") маърифат таркатувчи, янгиликка интилувчиларга нисбатан қўлланилган.
9. **Қадимчилар** - динни илк пайдо бўлган даврдаги ҳолатга қайтариш тарафдорлари. XX аср бошларида Марказий Осиёга Хижоздан кириб келган.
10. **Мафкура**- муайян ижтимоий гуруҳ, ижтимоий қатлам, миллат, давлат, халқ ва жамиятнинг эҳтиёжлари, мақсад-муддаolari, манфаатлари, орзу-интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш тамойилларини ўзида мужассам этадиган гоялар тизимидир.
11. **Дин**- ижтимоий онгнинг ўзига хос шакли, бу шакл дунёқараши, ҳис-туйғулар ва сиғиниш маросимларининг бирлиги билан ажралиб туради. Диннинг асосий ва ҳал қилувчи белгиси-илоҳий кучга ишонишдир.
12. **Оммавий маданият**- оммавий истеъмолга мўлжаллаб маданий қадриятларни ишлаб чиқиш, у индустриал жамиятларга хосдир. Оммавий маданият барча одамларга қаратилган, муттасил равишда қундалиқ ҳаёт учун ишлаб чиқилади ва у оммавий алоқа ва муомала воситалари фаолиятида ёрқин намоён бўлади.

5 - Мавзу бўйича умумий саволлар.

1. «Маданият» тушунчаси ва унинг мазмуни.
2. Моддий маданият деганда нимани тушунасиз? Мисоллар келтириш.
3. Маънавий маданият деганда нимани тушунасиз? Мисоллар келтириш.
4. Ижтимоий институтлар деганда нимани тушунасиз?
5. Қадриятлар қандай турларга бўлинади?
6. Маданият шаклларини санаг ва уларни бир-биридан фарқини тушунтириш.
7. Диннинг ўзига хос белгиларини кўрсатинг.
8. Дунё динлари ҳақида нималар биласиз?
9. Жаҳидчилар ва қадимчилар. Уларнинг илғари сурган ғоялари ҳақида нималар биласиз?
10. Ахлоқ тушунчаси моҳияти, мазмуни.
11. Б. Нақшбанднинг ахлоқ тўғрисидаги қарашлари. Умумжаҳон ахлоқини яратиш йўлида қандай ишлар амалга оширилмоқда?

6 МАВЗУ. ИЖТИМОЙИ СТРАТИФИКАЦИЯ ВА ЁШЛАР СОЦИОЛОГИЯСИ. ДЕВИАНТ ХУЛҚ-АТВОР СОЦИОЛОГИЯСИ.

Рӯшн:

1. Ижтимоий стратификация социологияси.
2. Ёшлар социологияси.
3. Девиант хулқ-атвор социологияси.

Адабиётлар.

1. Каримов И.А. "Баркамол авлод орзуси" Т. 1999.
2. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустахкам иродасига ишонаман. "Фидокор газетаси" 2000 йил 8 июн.
3. Бегматов А. Социологияга кириш Андижон 1994 й.
4. Бекмуратов М. Социология асослари. Т.1994.
5. Жураев С. "Ёшлар сиёсатига оид" Т.1994
6. Бальцевич В.А., Бурова С.Н., Воднева А.К. "Семья и молодёжь: профилактика антиобщественного поведения" Минск 1989 й.
7. "Социология преступности" М 1966.
8. Социология. Матбуъазар матни. Т. 2002.
9. Энтони Гидденс. Социология. Т. «Шарк» 2002.
10. Николас Аберкромби, Стивен Хилл, БрайанС, Тернер. Социологический словарь. Москва. «Экономика» 2002.
11. Ҳарчева В. Основы социологии. Учебник. Москва. «Логос» 1999.
12. Фролов С.С. Социология. Москва. «Гардарики» 1999.
13. Волков Ю.Г. Мостовая И.В. Социология. Москва. «Гардарики» 1999.
14. Самыгин С.И., Перов Г.О. Социология: 100 экзаменационных ответов. Ростов на-Дону. «Март» 2000.

Жамият таркибида синфлар, страталар, ижтимоий гуруҳларнинг бўлиши, жамиятда турли хил табақалар тузилиши, ҳар бир сиёсий-тарихий даврда аҳолини зодогонлар ва кулларга (Миср, Вавилон), фуқаролар ва плебейларга (Афина ва Римда), брахман ва хизматкорларга (Ҳиндистон) ажратиш орқали бошқариш тажрибалари инсоният тарихидан маълумдир. Қадимги Турон мамлакатаида асосан аҳолининг:

- а) Уруғ қабилавий келиб чиқиши;
- б) Касбий мансублиги;
- в) диний эътиқодий қарашлари;
- г) шажаравий сулоловий келиб чиқиши эътиборга олинган ҳолда тасниф этиб келинган.

Турон тарихидан маълумки, жамиятни ана шундай тасниф этиш ҳар бир ижтимоий гуруҳ, стратанинг сиёсий-ижтимоий ўрни ва ролини объектив баҳолаш, улардан самарали фойдаланиш, умумдавллат миқёсида уларнинг муросавий консенсусини таъминлаш, сиёсий бошқариш имконини берган.

Цивилизация жараёнлари ижтимоий гуруҳлар, синфларнинг узок йиллар давомида ўзгармасдан қолиши, турғун амал қилиши тўғрисидаги сароб тасаввурларни йўққа чиқарди. Жамиятда синфларнинг анъанавий, аниқ белгиланган фарқлари смирлиб, илгари қўзғатилмаган негизлардаги ижтимоий, гуруҳланиш тенденциялари юзага чиқа бошлади.

Жамиятни ўрганиш тамойиллари, ижтимоий-иқтисодий воқеликка ёндашув хусусиятлари доимий равишда ўзгариб, тақомиллашиб борди. Тоталитар тузум даврида ижтимоий тараққиётнинг бош сабаби синфлараро кураш деб қаралганлиги сабабли жамиятдаги муаммоларга умумий ёндашиб, бир синф вакиллари билан иккинчи синф вакиллари қарашларидаги тафовутни аниқлаш барча ижтимоий фанлар хусусан социологиянинг ҳам асосий илмий тадқиқот тамойилларидан ҳисобланиб келинган. Жамиятнинг тинчлик шароитида мўътадил ва одадий ҳолатлардаги барча ижтимоий зиддиятлар асосан муайян синфлар, гуруҳ ва табақалар ичидаги қарама-қаршиликлар тарзида намоён бўлиб келади. Ижтимоий гуруҳлардаги табиий амал қилиш ҳолати бўлган ички, ботиний муаммо ва зиддиятларнинг синфлараро зиддиятларга кўчиши, яъни бир гуруҳ зиддиятларнинг бошқа гуруҳлар томонидан ўзлаштирилиши, зиддиятларнинг ижтимоийлашуви умумжамят катаклизмига, синфлараро, давлатлараро урушларга олиб келган. Бундай ёндашув табиийки, жамият ижтимоий гуруҳларини мулккий, сиёсий-ижтимоий ва маънавий барабарлаштиришга ижтимоий психология масаласини ўрганишнинг негизий мазмунидан, яъни ички жиҳатларидан ташқи томонларига буриб туриш эҳтиёжи ва заруратидан келиб чиққан, кишилар томонидан воқелик ўзгаришлари моҳиятини билиш миллий ўзлиқни англашга бўлган интилишларига йўл бермаслиқни ифодалар эди. Бундай ёндашув аҳолини маънавий забун қилар, ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун кураш, ўзлиқни муҳофаза этиш, ўзгаларга керакли бўлишдек ижобий фазилатлар ривожига йўл бермасдан, эгоизм, сурбетлик, боқимандалик, ялковлик, ижтимоий мулкка нисбатан юлғичлик хусусиятларини таркиб топтирар эди.

Иккинчи қатта ижтимоий қусур бу ижтимоий воқелиқни ядрок этишда индуктив ёндашувнинг мултоқлаштиришдан иборат эди. Индуктив метод, яъни хусусда умумнинг тўла номоеён бўлиши ғояси ҳар қандай ҳолатда умумий ижтимоий-иқтисодий муҳитдан қатъий назар амал қилиши муқаррар, деб қарашдан келиб тан олмаслик оқибатида табиат ва жамиятга ўнглаб бўлмас

даражадаги катта зарарлар етказилди.

Индуктив методи мутлоқлаштиришнинг маънавий ўз-ўзини англаш борисида жуда зарарли эканлигини Шарк ва Фарб мутафаккирлари Зардушт, Лао Цзин, Конфуций, Платон, Аристотель, Цицерон, Имом Бухорий, ал-Мотуридий, Фаробий, Беруний ва бошқалар ўз асарларида асослаб берганлар.

Тоталитар тузум даврида табиатнинг ноёб истеъдодлари оёқ ости қилинганлиги, ҳаммани баробарлаштириш шиори остида қараб келинганлиги кишиларни "жамиятчи винтикларни" вауларни истаган пайтда бирини иккинчиси билан алмаштириш мумкин деб ёндошиш услуби кенг қўламда амалда келди.

Ижтимоий адолатни қарор топтириш тарихи инсоният томонидан ўз-ўзини англаш жараёнлари бошланиши билан боғлиқ. Дунёни илк китобларидан саналмиш "Авесто"да аҳолининг барча қатламлари, қавмлари ва гуруҳлари учун умумий турмуш тарзи қоидалари тасниф этилади. Антик дунё қонуншуноси Солон томонидан яратилган илк қоидалар мажмуи ҳам турли хил ижтимоий гуруҳлар ўртасида тотувлик ва муроаа меёрларидан иборатдир. Ўз-ўзини англаш жараёнлари муҳимлигини алоҳида таъкидлаган ўрта аср мутафаккири Рене-Декарт алоҳида ҳар бир индивид алоҳида-алоҳида интилади ва ҳар ким ҳар хил шароитда унга эришадиган деб ҳисоблайди. Ҳақиқат гарчи умумий бўлса-да, унга ялпи интилиш орқали қўтилган натижани олиш ва ялпи англаш имкони йўқ. Ҳар ким, ҳар хил гуруҳ ҳақиқат моҳиятига турлича даражада яқинлашади. Декартнинг алоҳида уқтиришига кўра, «Ҳақиқатни бутун халқдан кўра алоҳида инсонлар тезроқ ўзлаштирадилар»¹ ва англаган ҳақиқатни бошқаларга етказадилар. Шахсларнинг жамоадан фарқлари ҳам ана шунда намоён бўлади. Ҳақиқат

Жамаиятнинг стратификацион тасниф этишга муҳолиф қулардан бири сифатида маълум бўлган Покистон, Бангладеш, Хиндистонда амал қилаётган Мавлудий асос қўлган «Жамоати Исломия» уюшмаси аҳолининг ирқий миллий ва тиллари борисидаги тенглигини эътироф этган ҳолда, улар таркибида синфлар, ижтимоий қатламлар, ижтимоий гуруҳлар мавжудлигини инкор қилади. Мавлудий тарафдорлари ҳар қандай демографик, ижтимоий, интеллектуал ва ҳиссий бўлинишлар сунъий моҳиятга эга, исломий ақидилликка эришиш йўлида уларни эътиборга олмаслик лозимлигини уқтирадилар. Ижтимоий таснифларни тан олмаслик қайфияти бошқа диний-конфессеионал оқимлар ва ҳаракатлар «Хизби таҳририй исломия», «Ваҳобия», «Нур» тарафдорларида айниқса, яққол намоён келмоқда. Уларнинг назарида динга садоқат, исломий этиқод даражалари мусулмонларни ўзаро фарқлантириб турувчи, фақат эътиқодий жиҳатдан страталарга ажратувчи асосий маънавий меёр вазифасини ўтайди.

Стратификацион таснифларни ўрганганда, оламни яхлит бир бутунлик тарзида тасаввур этиш, яъни "Олабий уйғунлик" назариясига монандлик жиҳатларини ҳам эътиборга олишимиз керак бўлади. Бу назария тарафдорларидан бири Платон олабий жон оламни руҳлантириб, ўзи сонли нисбатларга, гормоник тартибга бўйсунгани деб қарайди. Платондан фарқли, Аристотел тартибсизликлардан вужудга келадиган олабий уйғунликка бир мунча ўзига хос ёндашади ва уни жондаги манба эмас балки фақат нарсалар табиатидаги манба деб чекланади.

Платон жамият таркибини амалий жиҳатдан уч йирик гуруҳга ажратади:

¹ Р.Декарт. Избр. Прозв. М., 1950, с.27.

1). Файласуфлар: элита вакилларидаан иборат, давлат ва жамият бошқарувида асосий ўрин тутувчилар;

2). Ҳарбийлар;

3). Куллар (жамиятда бирор бир фуқаронлик ҳуқуқларига эга бўлмайдиганлар).

Платон илдари сурган нуқтаи назарга кўра, стратификацион тасниф азалдан муқаррар нарса, унинг чингал тамойиллари ижтимоий вазиятларга кўра ўзгариб боради.

Стратификация социологияни асосий тушунчаларидан бири сифатида жамиятнинг ижтимоий таркиби, ижтимоий гуруҳлари ва уларни табақаланиши белгилари тизимини ўзида акс эттиради. Ҳозирги замон стратификацион ёндашувининг назариятчилари ижтимоий гуруҳларнинг ишлаб чиқаришидаги иштироки, жамиятнинг асосан мулкка бўлган муносабати асосида табақалашуви хусусидаги марксистик ёндашувни инкор этиб жамият, малумот, руҳият, маънавий шарт шароитлар, бандлик даражаси, даромат кўламлари ва бошқа белгиларга кўра табақаланишини асослаб берадилар. Улар юқоридаги белгиларга кўра ажрадувчи ижтимоий гуруҳлардан ташқари, юқори табақа, ўрта табақа ва қуйи табақа доимий амал этишини таъкидлайдилар.

Кейинги 20 йилда ривожланган Ғарб, хусусан АКШда ўрта табақа концепциясини ўрта синф концепцияси билан уйғунлаштириш тенденцияси юз бермоқда. Ўрта синф жамиятини ўзига ҳос миллий, ирқий интеллеktуал ва молиявий тенглик ва барқарорлик меъри сифатида ўзига ҳос ижтимоий консенсус вазифасини ҳам ўтамоқда. Шу боисдан ўрта синф ҳиссасининг ортиши жамиятдаги ижтимоий барқарорлик шарти сифатида ҳам таъкин этилмоқда. Ўрта синф вакиллари миқдори эса улардаги кўчмас, мулк ҳажми, банкдаги маблағлари, турли манбалардан олган фойдалари, бошқа даромадлардан давлатга тўланадиган солиқлари салмоғига кўра йилма йил аниқлаб борилади. Ғарб мамлакатлари турмуш тарзини ўзига ҳос барометри вазифасини ўтаётган ўрта синф феномени гарчи ривожланган Европа давлатлари учун ижтимоий-иқтисодий қадрият даражасида келинаётган бўлсада, бу қадрият ўрта синф вакиллари юқори ва қуйи синф вакиллари билан маънавий яқинлаштириш имконини бермади.

Инсониятнинг 5. минг йиллик ўтмиши кишиларнинг ҳавф умумий бўлганда бирлашувлари тарихидан иборатдир. Кенг халқ оммасининг исчоғлик кўп миқдорда бўлиши унинг ҳавфга қаршилиқ салмоғини шунчалик ошириб турган. Аммо ҳавф таъйиқи сусайиши билан бирилашувлар нуқталари ҳам емирилиб борган.

Инсоният тарихида страталар ҳалқнинг маданий тақомиллашганлик белгилари сифатида ҳам баҳоланиб келинган. Хусусан, гиламдўзлар, дўппидўзлар, темирчилар, боғбонлар ва бошқа касбий страталар муайян меҳнат фаолияти орқали нафақат ўзига ҳос иқтисодий-ижтимоий ҳаёт йўриғини амалга оширганлар, балки ўз қавмлари сир-синоатларининг ўзгалар мулкига айланмаслиги эришилган қомиллик қадриятига пугур етмаслиги хусусида ҳам қайғурганлар.

Халқимиз ўз страталарини ҳимоя қилиб келган. Зеро, бу ҳимоя нафақат қавмлар, шаклланган касб ва ижтимоий гуруҳлар маъқеини муҳофаза этиш шаклларида, балки ахлокий ёндашувлар тизимини турмуш тарзи яхлитлигини, халқ урф-одатлари ва анъаналарини сақлаш учун кураш лавҳаларида ҳам намоён келган.

Ўзбек халқи страталарининг таркиби ва тизими таҳлили ЭТНО регионал ҳусусиятларини ҳам ҳисобга олади. Маълумки, ўзбек халқи тарихан шартли равишда 92 уруф-этноэлементга тақсирланган. Бу этно-тасниф таркибидаги ҳар бир уруф-этноэлементага стратификацион тадқиқот талаб этувчи этник бирликлардир. Маълумки уруфларнинг ижтимоий-тарихий ўрни таҳлил этилганда унинг нафақат ўзбек халқи этногенезисини ўрганишда аҳамияти ойдинлашади, балки унинг умумий таркибий макротеносида туғилган тарихий ўрни ва ижтимоий мавқеи юзага чиқади.

Ўзбекистонда кенг тармоқли яхлит стратификацион тадқиқот ишларини амалга ошириш зарурияти ва долзарблиги бугунги кунда ўзбек халқи миллий ўзгаришнинг тўғри идрок этиш, миллий менталитет имкониятларидан самаралироқ фойдаланишга йўл очади. Бугунги кунда Ўзбекистонда ижтимоий жараёнлар таркиби ва тизимини ҳаракатлантирувчи 12 та стратификацион тизимлар таснифини ажратиш кўрсатиш мумкин. Улар қуйидагилар.

- 1) Ижтимоий-касбий таснифга кўра типлар.
- 2) Қавм-сулолавий асосларга кўра типлар.
- 3) Маданий-эстетик даражаларга кўра типлар.
- 4) Ёш даврларига кўра типлар.
- 5) Этно-худоудий типлар.
- 6) Диний-конфессионал типлар.
- 7) Партиявий-этикодий фарқларига кўра типлар.
- 8) Уруф-қабилавий типлар.
- 9) Муайян маффаатлар доирасида уюшган корпоратив типлар.
- 10) Жинсий таснифга кўра типлар.
- 11) Ҳуқуқбузарликка мойилликка кўра типлар.
- 12) Маданий-рамзий интилишларга кўра аҳоли типлари.

Ўзбекистондаги ижтимоий стратификация жараёнларини ўрганишда конкрет социологик тадқиқот методлари, хусусан, анкета, интервью, тест ҳужжатларни ўрганиш усулларига реал ҳолатлар тақозоси асосида ёндашилади ва улар орқали олинган бирламчи маълумотлар конкрет анализ усулида ишланади.

Жамиятдаги ижтимоий табақаларни ўрганишнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат.

Тадқиқот давомида ижтимоий страталарга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, уларнинг ижтимоий таркиб ва тузумдаги ўрни ва мавқеини ҳурмат қилиш.

Страталар ижтимоий статикаси ва динамикаси жараёнларини илмий баҳолашда тизимий ва яхлит ёндашиш;

Ўзбекистондаги ижтимоий страталарнинг миллий менталитети, регионал-худоудий хусусиятларини алоҳида эътиборга олиш;

Ижтимоий страталар таркиб топишига сезиларли таъсир ўтказуви сиёсий-иқтисодий, ижтимоий, диний-конфессионал, мафкуравий омилларни ўрганиш;

Ижтимоий страталар таснифини тузишда қиёсий таҳлил усулларидан фойдаланиш.

Жамиятдаги ижтимоий страталар моҳиятини ўрганиш пировард натижада «турли қараш ва фикрга эга бўлган ижтимоий қатламлар, сиёсий қуч ва ҳаракатларнинг ўзига хос орзу интилишларини уйғунлаштирувчи ғоя - Ватан раънақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги, барча юртдошларимиз учун муқаддас

мақсадга айланишига»¹ пазарий жиҳатдан кўмак беради.

Бугунги кунда Ўзбекистонда яшовчи аҳолининг 60%идан зиёдини 24 ёшгача бўлган ёшлар ташкил қилади. Демографларнинг тадқиқотларига қараганда, мамлакатимиз аҳолисининг юқори суръатлар билан ўсиши яқин чорак асрда ҳам давом этади. 2015 йилга бориб Ўзбекистон аҳолиси 1,5 баробар ортиб жами 36 млн 330 минг кишидан ортиши кутилмоқда. Шу давр мобайнида меҳнатга яроқли аҳолининг сони ҳам 2 баробар ошиб, 2015 йилда 20 млн кишини ташкил этади.

Бу рақамлар фақат юртимиз аҳолисининг сон жиҳатдан ўсишинингина кўрсатиб қолмай, у навқирон миғлат сифатида катта интеллектуал имкониятларга эга эканини ҳам намоён этади. Президентимиз Илҳом Каримов «Ўзбекистон—келажаги буюк давлат» деган ғояни илгари сурганида албатта юқоридаги кўрсаткичларга асосланганлиги табиий.

Миллий мафкурамизнинг мухтасар шиорига айланган ушбу сўзлар нафақат руҳлантирувчи давлат, балки амалий натижага айланиши учун давлат ва жамиятнинг энг фаол қатлами бўлган ёшларга катта эътибор қаратмоқда. «Соғлом авлод учун» орденининг таъсис этилиши, «Қамолот», «Ўмид», «Мирзо Улуғбек» жамғармаларининг тузилиши, ёшлар муаммолари институти фаолиятининг йўлга қўйилиши, «Ўзбекистон Республикасининг Таълим тўғрисида»ги қонуни, «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг қабул қилиниши ва ҳаётга жадал жорий этилаётганлиги, телевидение ва радиода махсус ёшлар каналининг ташкил этилиши каби фактлар ушбу сўзларнинг амалий исботидир.

Ўзбекистон ўз истиқболини ёшларда кўриши соқнодоғ олимлар олдига ҳам улкан вазифаларни қўядики, бу шарафли юмуш жамиятимиздаги муҳим ижтимоий қатламнинг ижтимоий киффаси, тавсифини, феъли орзу ниятлари ҳақида доимо бохабарликни таъминлашдан ташқари улар фаолиятини оптимлаштириш, эзгуликка йўналтириб туриш, охир оқибатда эса барқамол авлодни тарбиялашга ҳисса қўшишдан иборатдир. Шу биле юртбошимиз «Биз истеъдодли, фидойий болаларимизга фарзандларимизга билим ва касб чўққиларини забт этиш учун қанот беришимиз керак»²—деган эдилар.

Таълим тўғрисидаги қонун ҳамда Қадрлар тайёрлаш миллий дастури ўқув тарбия жараёнларини жаҳон стандартлари даражасига кўтариш, таълим замонавий педогогика ва ахборот технологиялари билан бирга замонавий психология ва соқнология фани ютуқларини амалда уйғун қўллашни тақозо этади. Тарбиянинг бош мақсади жамиятда онгли ҳаёт кечириш юксак маданият-интеллектуал ҳамда фаровон муҳитни таркиб топтиришга мўлжаллангандир.

Миллий дастурнинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий тарбияларга жавоб берувчи юқори малакали қадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдан иборатдир.

Ёшларнинг интеллектуал руҳий қамолоти уларнинг маънавий ўз-ўзини англаши жараёнлари билан бевосита боғлиқдир. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида улар ижтимоий идеалларнинг сусайиб кетишига йўл қўймаслик муҳимдир.

¹ Миллий истидқол ғояси: асосий тушунича ва тамойиллар, 34-35 бет.

² Каримов И.А. Барқамол авлод орқуси.Т. «Шарқ», 1999, 132-б.

Ёшлар миллий ўзалигини англаш шароитида улар ижтимоий манфаатларини ўргатиш ҳамда назарий жиҳатдан тадқиқ муҳим аҳамиятга эга, булар қуйидагилар:

- 1) фикрлар ҳилма-ҳиллиги нуқтан назаридан мустақиллик шароитида ижтимоий манфаатлар мавжуд концепциялар орқали таҳлил этилади ва замонавий шароитларга хос бўлган қарашлар тарзида ифодалаб берилади;
- 2) ижтимоий манфаатларни жамият тараққиётидаги ўрни, аҳамияти ҳамда замонавий сиёсий жараёнларда сиёсий ва иқтисодий манфаатларни ўзаро уйғун тарзда ўрганади;
- 3) ижтимоий манфаатлар моҳияти, мазмуни ҳамда жамият ривожидagi ўрни масалаларини социологик жиҳатдан таҳлил этади;
- 4) жамиятда ижтимоий сиёсий, иқтисодий ва маънавий омилларнинг ижтимоий манфаатларига таъсирини ўрганади;
- 5) ҳозирги даврда ижтимоий тараққиётга хос жараёнлар ривожидa этник манфаатларнинг ўсиб, миллий ва умуминсоний мазмун касб этиш хусусиятларини назарий тадқиқ этади.

Социология фани ёшларни жамиятдаги ижтимоий ва руҳий ўзига хос ҳолатга эга бўлган йирик ижтимоий гуруҳ сифатида ўрганади. Бу ижтимоий ва руҳий ҳолатда уларнинг нафақат ёшдаги тафовутлари, балки ижтимоий-иқтисодий, шунингдек ижтимоий-сиёсий мавқеи ҳам ўз ифодасини топади. Ёшлар деганда, маънавий муноси шаклланиш жараёнида бўлган, асосан 16-30 ёшлардаги инсон тушунилади.

Бирок ёшларнинг ижтимоий жиҳатдан бир-биридан фарқланиши айрим мутахассисларни ёшнинг «тоқори» чегарасини турли гуруҳларнинг ижтимоий-иқтисодий ва касбий сифатлари шаклланиши давомийлигига қараб аниқлашга ундамоқда. Жумладан, ёш ишчининг бир касб бошини қатъий тутиши асосан 25 ёшларда амалга ошса, ёш олим 35 ёшида шаклланиб улгуради. Ёш чегаралари у ёки бу мамлакатдаги мавжуд тарихий шароит ҳамда ижтимоий тузумга бевосита боғлиқдир. Кўпгина мамлакатларда ёшликнинг қуйи чегараси тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда ёзиб қўйилган. Мустақил касб фаолияти билан шугулланган қомиллик йўлига чиқиб олишига реал шарт-шароитлар туғлирмоқда.

Ёш чегаралари у ёки бу мамлакатдаги мавжуд тарихий шароит ҳамда ижтимоий тузумга бевосита боғлиқдир. Кўпгина мамлакатларда ёшликнинг қуйи чегараси тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда ёзиб қўйилган. Мустақил касб фаолияти билан шугулланиш ҳуқуқи ўз ҳатти-ҳаракатлари учун фуқаро сифатида жавоб бериш қобилиятига, никоҳга кириш ҳуқуқи ёшликнинг қуйи чегарасини аниқлашни тақозо этади. Ҳозирча бу жаҳон тажрибасида 14-16 ёшни ташкил этади. Жамиятнинг алоҳида бир қатламини ташкил этувчи ёшлар вақт ўтиши билан ўзга, янада барқарорроқ ижтимоий қатлам (масалан, ишчи, зиёли ва бошқа) вакилига айланади. Бугунги ёш ватандошларимиз асосан ўрта махсус ўқув юртлири ўқувчилари ва талабалар ташкил этадики, улар ҳаёт тарзининг асосий қисми ўқиш ва келажак ҳаётга таёрларликдан иборатдир.

Ёшлик-бу ахлоқий идеални излаш, мақсадларни ва ҳаётий позицияни шакллантириш, касб танлаш, оилавий ҳаётга таёргарлик палласидир. Ҳаётга қадам қўйган йигит-қизлар учун улар фаолияти ижтимоий фойдали бўлишигагина эмас, балки бу фаолият ўз шахсий мақсадларига, интилишларига

мувофиқлиги, ҳаёт репемаларининг амалга ошишига мумкин қадар қўларок қўмаклашиш фойда муҳимдир.

Жамият ўз олдига мустақил фикрловчи эркин шахсни шакллантириш вазифасини қўймоқда. Бу ўз қадр-қимматини англайдиган, продаси бақувват, паймони бутун ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш деганидир. Шундагина онгли турмуш кечириш жамият ҳаётининг бош мезонига айланади. Президентимиз таъкидлаганидек «шунда одам оломон, ҳар лаҳзада серкага эҳтиёж сезиб эмас, аксинча, ўз онгли, ўз меҳнати, ўз тафаккури, ўз маъсулияти билан онгли тарзда овоз ва хур фикрли инсон яшайди. Бундай одамлар уюшган жамиятни, улар барно этган маънавий руҳий муҳитни асло бузиб бўлмайди. Уларни ўз ақл-идрок ва қалб амри билан танлаб олинган ҳаётий мақсадлардан чапғитиб ҳам бўлмайди».

Социология фани назарини ёшларга қаратиш, уларнинг муаммолари, ўй-фикрлари, таъинишларини бидиб ёшлар снёсатини илмий асосга қўчириш юқорида таъкидланган ижобий натижаларни бериши мумкин.

Девиянт хулқ-атвор социологияси жамиятда ўрнатилган ижтимоий меъёрлардан четга чиқиш ҳолатларини ўрганади. Социологиянинг бу соҳаси Ўзбекистонда кенг ўрганилмаган. Фақат турли соҳа мутахассислари девиянт хулқ-атворнинг турли кўринишларини ўз тадқиқот объектлари доирасида ўрганганлар.

Жамиятда инсонлар фаолияти ҳатти-ҳаракатлари ва хулқ атворларини ижтимоий меъёрилар бошқаради. Ижтимоий меъёр- жамият бошқарувининг ажралмас қисми, шахс ёки ижтимоий гуруҳ хулқ-атворини муайян ижтимоий муҳитга мослаштирувчи қоидалар мажмуидир. Ижтимоий меърнинг хулқий, ахлоқий, диний ҳамда урф-одатларига оид турлари мавжуд. Ижтимоий меъёрнинг афзаллиги шундаки, ёшлигиданок муайян мослаштириб борилган шахслар қўпчилик томонидан қабул қилинган томоиллар доирасидан четга чиқмайди ва бошқалардан ҳам шуну кутади. Жамият тараққиётини хизмат қилмасдан, балки унга тўсиқ бўлувчи меъёрдан оғиш ҳолатлари ҳам мавжуд, социологияда бу нарса «Дивиантлик»¹ ҳолатлари», ундан тугтилувчи хулқ- атворни «Дивиант хулқ-атвор» деб номланади. Девиянт хулқ-атвор жамиятда ўрнатилган ахлоқ меъёрларга мос келмайдиган инсоний фаолият ёки ҳатти-ҳаракат, ижтимоий ҳодиса, ёлғончилик, дангасалик, ўғирлик, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, ўз жонига қасд қилиш ва бошқа қўплаб шу каби ҳолатлар ушбу хулқ-атвор хусусиятлари ҳисобланади. Бу борада илмий адабиётларда бир неча таснифлар мавжуд.

А) Жиноятчилик.

Муайян давлатда ўрнатилган қонун ва меъёрларга нисбатан айрим шахсларнинг салбий муносабати жиноят, мазкур шахс эса жиноятчи ҳисобланади.

В) Ичкиликбозлик.

Илмий адабиётларда ичкиликбозлик қуйидагича таснифланади. 1) Алкоголни ҳар замонда истемол қилиш. 2) Алкоголни кўп истемол қилиш. 3) Алкоголизм-спиртли ичимликларга патологик ўрганиб қолиш билан таснифланувчи касаллик.

С) Гиёҳвандлик.

Гиёҳванд ёки унга тенглаштирилган воситаларга доимий ружу қўйиш ва тиббий кўрсатмаларсиз истемол қилиш.

Д) Фоҳишабозлик.

¹ Deviatio (лат)-ҳаётий меъёрлардан оғиш бузилиши тушунтиради.

1- Конкубинат – нигоҳсиз бирга яшаш.

2-Пул учун ўз танасини сотиш.

Гарб мамлакатларида асосан иккинчиси қоралансада, Шарқда иккала ҳолатга ҳам меъёрдан оғиш сифатида қаралади. Улардан ташқари, ҳаққимизни маҳаллийчилик уруг-аймоқчилик боқимандалик каби салбий ҳолатлар ҳам меъёрдан чекинишнинг диққат талаб кўринишларидан ҳисобланади. Девиант хулқ-атвор бир шахснинг салбий хулқ-атвордан иборат фаолиятини, шунингдек, муайян гуруҳни оғма хулқ-атворларини ҳам ифодаловчи тушунчадир.

Маълумки, ижтимоий меъёрлик ва улардан чекинишлар ҳақидаги қарашлар инсоннинг ижтимоийлашув жараёни билан бир вақтда пайдо бўлган. Қадимги халқларнинг диний-мифологик тасаввурлари, хусусан Миср, Ҳиндистон ва Хитой диний қонун қоидаларидаги ахлоқий меъёрлар бу соҳадаги дастлабки қарашлар эди. Ушбу «Қонунлар»да барча ҳуқуқлар инсонга ҳудудлар томонидан берилади ва қонун бузувчиларни ҳудудлар жазолайди, деб ҳисобланган.

Ўрта асрларда аҳоли меъёрлари диний қарашлар таъсири остида ривожланиди ва улардан чекиниш диний нуқтаи-назардан баҳоланган. Европада христиан дини барча соҳада ҳукмронлик қилган бўлса, Шарқ дунёсида ахлоқий ҳуқуқий меъёрлар ва улар ҳақидаги таълимотлар ислом ғалсафаси таъсирида ривожланди. XVIII аср мутафаккирлари ижтимоий меъёрий ва ундан чекиниш муаммосини янада чуқурроқ таҳлил қилдилар. Монтескье, Руссо, Беккорю, Гельвецей, Дидро, Гольбах, Морелли ва Фурьерлар ўз илмий изланишларидан ижтимоий меъёрлар, қадриятлар учун умумий бўлган қонуниятларни топишга интидилар.

XIX аср охириларида табиий фанларда эришилган илмий ютуқлар ижтимоий фанлар тараққиётига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Хусусан, социологияда ижтимоий меъёрдан оғиш ҳолатларини тушунтурувчи дастлабки таълимот, Дюркгеймнинг "Аномия" ғояси эди. Дюркгейм фанга ўзи қиритган "Аномия" атамаси орқали қонунчилиқни, қонунларнинг тан олинмаслигини ва уларга амал қилинмаслиқни тушунтиради.

Девиант хулқ атвор муаммоларини таҳлил қилишда Мертон ишлаб чиққан таълимот социологияда етакчи ўрин тутади. Дюркгеймнинг "Аномия" ғоясини ривожлантириб, Мертон девиант хулқ атворга қуйидагича таъриф беради: "Девиант хулқ атвор жамиятда эълон қилинган қадриятлар ва расмий хулқ-атвор стандартлари билан аҳоли хулқ- атвор мотивлари ҳамда мавжуд имкониятларни бир-бирига мос келмай қоллиши натижасидир".

Шахсларда юз берувчи девиант ҳолатларнинг пайдо бўлиши шаклланиши ва ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган 3 та омилни кўрсатиш мумкин. Булар:

1. Шахс хусусиятлари;
2. Муаммоли ҳолат ;
3. Ижтимоий назорат институтларишдир.

а)Шахс хусусиятларининг шаклланишида асосан 3 та омил муҳим аҳамият касб этади. Булар: Ирсий омиллар; Психофизиологик омиллар; Шахсининг билан даражаси.

Шунингдек ижтимоий оғишларнинг юз беришига шахснинг қатиятли ёки қатиятсизлиги принципааллиги ёки принциззлиги, қоидаларга бўйсунуш ёки бўйсунмаслик одатлари, бирон-бир қарорга кела олиш имконияти, ташқи таъсирга қанчалик берилиши, иродаси ва бошқа шу каби психофизиологик

ҳолатлари, мижози ҳам катта таъсир кўрсатади.

б) Муаммоли ҳолат шундайки, у субъектдан ечимини талаб қилади, унинг ечимини ижтимоий меъёрларда кўрсатилган бўлсада, у ёки бу сабабларга кўра, ушбу меъёрларни қўллаш қийинроқ бўлади.

Энг катта муаммоли вазият зиддиятли ҳолатларда, яъни турли шахслар ёки гуруҳларнинг манфаатлари бир-бирларига тўқнаш келганда юз беради. Шу ўринда тақдирлаб ўтиш жоизки, ўз жонига қасд қилишларнинг 40 фоизи оилавий можаролардан пайдо бўладиган зиддиятлар оқибатида содир эғилади. Жамиятда шахс шаклланишига таъсир этувчи муаммонинг ва уни ҳал қилиш имкониятларининг мураккаблиги даражасига кўра муаммоли ҳолатнинг 4га асосий ҳолати кўзга ташланади:

1. Ҳеч қанақа муаммо йўқ ҳолат, бундай ҳолат ҳеч қанақа қарор қабул қилишни талаб қилмайди;

2. Муаммо бор, бироқ қийинроқ ёки осонроқ бўлсада, унинг ечими ҳам ижтимоий меъёрларда кўрсатилган ҳолат;

3. Мавжуд муаммони субъект ижтимоий меъёрлар доирасида ҳал қила олмайдиган ҳолат;

4. Муаммони ҳеч қанақасига ҳал қила олмайдиган ҳолат. Ушбу турлича ҳолатлар кенг кўламда биридан иккинчисига ўтиб туради. Жамият изолари шахсий нуқтаи назарларининг шаклланишида, уларнинг девиант ҳуқ-атворга нисбатан ижтимоий фаол муносабатларини таркиб топишига тарбиявий жараёнлар учун бевосита мутасадди шахслар, ташкилотлар раҳбарларининг ўрни ва роли каттадир. "Базиларга мумкин, бошқаларга мумкин эмас", "Ҳозир яхши эртага ёмон" ва шу каби муносабат ҳолатларининг иккиламчи феъл-атвор шаклида, яъни параллел стандартлар йўналишида амал қилишига изн бериш жуда ҳавфлидир, шу боисдан ҳар қандай ҳолатларда ҳам мансабдор шахслар турли жамоат ташкилотлари ва меҳнат жамоаларининг раҳбарлари, педагог тарбиячилар, қонунни ҳимоя қилувчи ташкилотлар вакиллариининг ҳуқ-атвор меъёрларини бузиши қатъий қораланади.

Девиант ҳуқ-атвор турларига кирувчи ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, ўз-ўзини ўлдиришлар билан боғлиқ ижтимоий иллатларнинг ҳар бири юзага келиши ва ижтимоий оқибатларига кўра моҳиятдан фарқли жиҳатларга эгадир.

Биринчи фарқ, ижтимоий зарарли одатларнинг узок давом этиши, девиант ҳуққни турмуш тарзининг узвий бўлагига айланиб кетишидан иборат бўлади. Доймий оилавий келишмовчиликлар, оила ва атроф-муҳитдан норозилик, ишдаги тушунмовчиликлар ва хоказолар. У мавжуд вазиятни ўзгартиришга уринади. Бу ўринда ижтимоий институтлардаги камчиликлар, шу жумладан, зиддиятлар ривожланишининг олдини олувчи ва уларга қарши курашувчи ижтимоий назорат тизимлари ҳам саъбий роль ўйнайди.

Иккинчи фарқ, юқоридаги ҳолатларни ҳал қилишнинг маълум қийинчиликларга эгалигидир. Маълумки, ҳар қандай ҳолатда ҳам, кўп "Қурбон" бериб бўлсада, тўғри ечимга эришиш мумкин. Лекин ҳамма гап шундаки, субъект "Қурбон" беа оладими: хотини (ёки эри) билан ажрашиб кета оладими ёки йўқми. Қатъий қарорга кела олмади, кўпинча субъект ўринбосувчи воситаларга, ичкилик ва гиёҳванд моддаларга мурожаат этади. Бироқ бу йўл зиддиятнинг чуқурлашувига ва турмуш тарзини зарарлантирувчи факторга олиб келади. Шахснинг ижтимоийлашув жараёни, жамиятнинг ва атрофдаги одамларнинг қатъий назорати остида амалга ошади. Инсонлар

болаларни фақат ўргатибгина қолмасдан хулқ-атвор меъёрий талабларининг тўғри бажарилишини назорат этишди ва бу билан ижтимоий назорат вакили вазифасини бажаришди.

Агар назоратни яқка шахс амалга оширса, бу индивидуал тавсифга эга бўлади ва агар бугун бир жамоа, оила, дўстлар, мактаб, маҳалла томонидан амалга оширилса, ижтимоий тавсифга эга бўлади ҳамда ижтимоий назорат дейилади. Ижтимоий назорат вакиллари инсонлар хулқ-атворини бошқаришнинг энг муҳим воситаси, дивант хулқатворнинг олдини олишда ҳам ушбу жамоаларнинг ўрни катта бўлади.

Инсон камолотида тарбия муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек матрифатпарварларидан бири бўлмиш Абдулла Авлоний тарбияни, қадимчилар ва ўрта аср мусулмон Шарқи мутафаккирлари анъаналарига суяниб, унга бўлади: бадан тарбияси, фикр тарбияси, ахлоқ тарбияси. Шулар орасидан ахлоқ тарбиясига, алоҳида ўрғу бериб, уни «инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергучи» тарбия деб баҳолайди. Инсон тарбиясида энг биринчи ва энг муҳим ижтимоий назорат институти бу - оиладир. Фарзанд тарбиясида ва баркамол авлодни шакллантиришда соғлом оила муҳитининг ўрни бекиёсдир. Кейинги йилларда юртимизда оила ҳақида соғлом авлод ҳақида ўйлаш, оилани мустаҳкамлаш борасида бир қанча ишлар амалга оширилди. Хусусан, юртбошимиз томонидан 1998 йилни "Оила йили" деб эълон қилиниши фикримизнинг исботидир.

Президентимиз И.А.Каримов ўзининг "Баркамол авлод озуси" асирида шундай фикр юрятади. Бола туғилган кунидан бошлаб оила муҳитида яшайди. Оилга хос анъаналар, қадриятлар, урф-одатлар бола зуваласини шакллантиради. Энг муҳими, фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англайди, ҳис этади.¹ Инсонни дунёга келиши, янги авлод пайдо бўлиши - авлодлар алмашинуви асосан оилада содир бўлади. Фарзанд туғилиб камолга етиб, шахс сифатида шаклланишга қадар дозим бўлган барча таълим, тарбия, оила муҳитида берилди. Инсоннинг ота-она, қариндош-уруғига, қарияларга, атроф-муҳитга ва табиатга бўлган муносабатлари дасглаб оилада шаклланади. Шу билан бирга оила урф-одатларни, қадриятларни авлоддан-авлодга етказувчи социал институт ҳисобланади.²

Инсон ҳатти-ҳаракати, хулқ-атвори ва фаолиятини таълим муассасалари, маҳалла, меҳнат жамоаси, умумдавлат миқёсида эса, қонунни муҳофаза этувчи органлар (суд, прокуратура, милиция ҳам назорат қилиб боради ва ушбу шахсга нисбатан ижтимоий назорат институтлари вазифасини бажаришди.

Бизда Ғарб менталитетига хос бўлмаган маҳаллалар бор. Ўзбек маҳаллалари том маънода ахлоқий тарбиянинг маскани; оила катталари болага қанчалик тарбия бера олса, ўша оила яшаётган маҳалланинг тарбия борасидаги ҳиссаси ҳам шунча бўлади, десак хато қилмаймиз бунинг устига маҳаллада халқимизнинг қадимий демократик анъаналари ҳозир ҳам ўз кучини йўқотган эмас. Бу борада Республикамиз Президенти Ислам Каримовнинг «Шу маънода маҳаллани ўз ўзини бошқариш мактаби, табир жоиз бўлса, демократия дарсхонаси, деб аташ мумкин», деган сўзлари айни ҳақиқатдир.³

¹ Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Т.2000. 113-бет.

² Каримов И.А. Баркамол авлод озуси. Т... «Шарқ» 1999. 8-б.

³ Алиқориев Н.С. ва бошқалар. Умумий социология. ТошДУ 1999. 140-б.

⁴ Ушба дсар. 161- бет.

6-Мавзу бўйича таянч атамалар.

1. Ижтимоий страта - жамият аъзоларининг мулк, касб, ирк, миллат, жинс, ҳудуд, майл, мақсадлар, дидлар асосида бўлинган алоҳида уюшмаси.
2. Ижтимоий назорат- жамиятнинг соғлом ижтимоий тартибни таъминлаш мақсадида индивид ҳатти-ҳаракати ва ҳулқ-атвориға мақсадини таъсири, индивид ижтимоийлашувининг омилли. Ижтимоий назорат шакллари: оидий (мажбурловчи) санкциялар (таъйиқлар); жамоатчилик фикри; ижтимоий институтлар. Ижтимоий назорат механизми: 1) жисмоний таъйиқлар (индивидуалли гуруҳ меъёрларини бузганлик учун жазолаш); 2)иктисодий таъйиқлар («кўрkitиш», «жарима»); 3) маъмурий таъйиқлар.
3. Ижтимоий меъёр- Ижтимоий меъёр жамият бошқарувининг ажралмас қисми шахс ёки гуруҳ ҳулқ-атворини муайян ижтимоий муҳитға мослаштирувчи қоидалар мажмуидир.1) мавжуд ижтимоий шароитлар учун мақбул равишда ривожланиши учун белгиланган меъёрлар гуруҳи кўрсаткичи. 2)ижтимоий ривожланишнинг ижтимоий ҳодиса, жараёнининг тадрижий кечиш йўлиға мослиги; 3) зурур биргаликдаги ҳатти-ҳаракатға нисбатан талаблар, шартлар ва истаклар.
4. Девиант ҳулқ-атвор- (лот. deviatio - оғиш) ижтимоий нормативлар ва меъёрлардан оғиб кетувчи ҳатти-ҳаракатлар, жамиятда ўрнатилган ахлоқ меъёрларға мос келмайдиган инсоний фаолият, ижтимоий ҳодиса.
5. Девиантлик - маълум бир жамиятда ўрнатилган ижтимоий меъёрларни (қонунлар, урф-одатлар,ахлоқий ҳамда диний меъёрлар ва бошқалар) мазкур жамиятнинг айрим аъзолари томонидан бузилиши.Жамият тараққиётига хизмат қилувчи прогрессив янгиллик яратиш жараёниларидан фарқ қилиб, девиантлик фақат салбий мазмун касб этиб, жамият тараққиётига тўсик бўлади.
6. Стратификация - жамиятнинг тузилмаси ва алоҳида қатламларини, ижтимоий табақаланиш белгилари тизимини, ифодаловчи социологик тушунча.
7. Аномия - маълум бир жамиятда турли ислохотлар (иктисодий, сиёсий, ижтимоий ва х.к) даврида юзаға келадиган, жамиятда ўрнатилган эски меъёрларнинг янги талабларға жавоб бера олмай қолиши ҳамда янги меъёрларнинг жамият аъзолари томонидан турлича тушунилиши натижасида юзаға келадиган, ўзига хос оммавий равишда нотўғри талқин этилиши.Бунинг натижасида, битта жамият аъзолари томонидан бир хил ҳодисалар турлича, ҳатто қарама-қарши (баъзилар салбий деб баҳолаган ҳатти-ҳаракатларни, бошқалар ижобий деб қабул қилади) муносабатлар юзаға келади. Аномия қонунчилиқни, қонунларни тан олмаслик ва улар амал қилинмаслик.
8. Таълим- индивиднинг жамият ҳаётининг турли соҳаларига жамиятда мавжуд маданиятға тайёрлаш ва мослаштириш вазифасини бажарувчи ижтимоий институт.
9. Ёшлар тарбияси- бугуннинг энг долзарб вазифаси, ёшларда ватанпарварлик, ҳурфикрлилик, билимлик сифатларини ривож-лантиришдан иборат.
10. Ҳаёт даражаси- ҳаёт сифатиға нисбатан одамларнинг моддий эҳтиёжларини қондиришнинг микдор ва сифатини ифодаловчи тушунча.
11. Ижтимоий инфраструктура- (лот.infra- тагида ва structura- тузилма) ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида, шу жумладан, ижтимоий-маиший соҳада инсон ҳаёти ва фаолиятини оқилона ташкил этишни таъминловчи моддий элементларнинг

мустаҳкам мажмуаси.

12. Ижтимоий мослашув (Адаптация) - шахс ёки гуруҳнинг ёки гуруҳнинг муҳит билан ўзаро муносабати тури. Ижтимоий мослашув индустриаллашган жамиятда, ўзи учун янги бўлган ижтимоий муҳитни ўзлаштириш жараёнида тасаввур этиш.
13. Оламий уйғушлик - оламни яхлит бир бугунлик тарзидан бўлган ёшларни
14. Ёшлар социологияси - жамиятнинг ўзига хос қатлами меъёрлар ва меъёран
15. Жиноятчилик - муайян давлатда ўрнатилган қонуний меъёрларга қарши раъй қилган айрим шахсларнинг салбий муносабати.
16. Консенсус - муроса.

6-Мавзу бўйича умумий саволлар

1. Страта нима?
2. Оламий уйғушлик назариясининг мазмуни қандай?
3. Стратификация тушунчасини изоҳланг?
4. Консенсус нима?
5. Ёшлар социологиясининг вазифаси қандай?
6. Ўзбекистон ёшлари нималарга эътибор бериши лозим?
7. «Келажак ёшларники» тушунчасини изоҳланг?
8. Ижтимоий меъёрлар нималар?
9. Девиант ҳуқ-атвор нима?
10. Девиант ҳуқ-атворнинг турлари қайсилар?
11. "Аномия" атамасини изоҳланг?
12. Шахс хусусиятлари деганда нимани тушунасан?
13. Муаммоли вазиятни тушунтириб беринг?
14. Нима учун оила асосий ижтимоий назорат институти ҳисобланади?
15. Ижтимоий назоратда маҳалланинг роли қандай?

7-МАВЗУ. ШАХС, ЖАМИЯТ, ДАВЛАТ, ИЖТИМОЙ БОШҚАРУВ, ИҚТИСОД ВА МЕҲНАТ СОЦИОЛОГИЯСИ.

Режа:

1. Шахс, жамият ва давлат социологияси.
2. Ижтимоий бошқарув социологияси.
3. Иқтисод социологияси.
4. Меҳнат социологияси.

Адабиётлар.

1. Каримов. И.А. "Баркамол авлод орзуси" Тошкент.1999 й.
2. Каримов. И.А "Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-
пировард мақсадимиз" Тошкент.Ўзбекистон 2000 й.
3. Каримов. И.А "Миллий истиқлол мафқураси" Тошкент
2000 й.
4. Каримов. И.А "Ўзбекистон XXI асрга интиломда" Т.
5. Каримов. И.А "Бунёдкорлик йўлидан" Тошкент 1999 й.
6. Соканова. Т "Экономическая социология" Минск 1998 й.
7. Удальцова "Социология управления" Новосибирск.1999 й.
8. Холбеков. А, Идиров У."Социология" Тошкент.1999
й.
9. Осипов. С "Основы социологии" Москва 1997.
10. Смелзер Н. "Социология" Москва 1994.

Шахс, жамият ва давлат социологияси.

Шахсининг пайдо бўлиши, унинг жамиятдаги ўрни ва моҳияти доимо социология фанининг муҳим ва баҳс талаб соҳаларидан бири бўлиб келган. Инсоннинг моҳиятини ўрганиш эразмиздан олдинги даврларда Хитойда бошланган эди. Буюк файласуф Конфуций ва унинг издошлари инсон шахсининг мазмун, моҳияти, шаклланиши ва ривожланишига адоир қимматли фикрлар билдирганлар. Эразмиздан олдинги 298-238 йилларда яшаган олим Сень-Цзи шундай деб ёзган эди: "Тума хусусиятлар бу-самовий муносабатлар ҳосили, уларга таълим ёки уларни одамнинг ўзи яратиши воситасида эришиб бўлмайди. Инсон ёвуз табиатга эга. Инсондаги эзгулик манфаатлар учун орттирилган фазилатдир. Ҳозирги инсон туғилишидан бошлаб фойда олишга интилади. Бу шунга олиб келадики, кишилар ўзаро рақобатлашадилар ва бир-бирларига ён бермайдилар. Шунинг учун ҳам тарбия йўли билан инсон табиатини ўзгартириш, яратилган қондалар асосида таълим бериб, уларни адолатликка ва маъсулятиликка ўргатиш лозим".¹

Абу Наср Форобий "Арасту фалсафаси" асаринда қадимги юнон олимнинг инсон ҳақидаги фикрларини қуйидагича шарҳлайди: "Арасту инсонда ҳайвонларда бўлмаган бошқа имкониятлар, рух ва руҳий қучлардан пайдо бўлолмайдиган сабаб ва асосларни топади. Инсон табиати ва унда мавжуд бўлган табиий қучларни тушунириш борасида улар фақат рух фаолиятига қараганда юксакроқ фаолият учун мослашганлар деган фикрга келади..."² Бу ўринда Арасту, нега бундай бўлишни ўрганишга мажбур бўлди ва инсон нутқ эгаси эканлигини топди, нутқ эса ақл билан боғлиқдир...

Инсоннинг муҳим хусусиятларидан бири унинг ижтимоий мавжудот эканлигидир. Инсон ўзининг эҳтиёжларини қондириш мақсадларида ўзи каби инсонлар билан бирлашишга интилади.

Инсондаги бу табиий хусусиятни Абу Наср Форобий қуйидагича ифодалайди: "Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тўзилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга мухтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни кўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж тутилади. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришиш учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди".³

Шу билан бирга инсон фикрловчи мавжудотдир. У кўрган ва эшитганларини ёдда сақлайди, ўз ҳаёлот, таъсаввурлаш қobiliяти воситасида билимларни, маълумот ва ахборотларни таҳлил этади, умумлаштиради, трансформациялайди, бошқаларга ўзатади, билим ва тажрибаларини такомиллаштиради, ўз мақсадлари, орзулари ва истакларини тасаввурлай олади.

Ҳозирги давр социологиясида "инсон" деганда Ерда яшайётган мавжудот турларидан бири тушунилади. Инсон алоҳида олинган тур вақилини ифодаловчи умумий тушунчадир. Инсон биоижтимоий мавжудот, у бир вақтнинг ичида ҳам табиатга, ҳам ижтимоий ҳаётга мансубдир.

Индивид эса инсон зотининг алоҳида олинган нусхаси, унинг вақилларидан биридир. Шахс эса у ёки бу инсон сифатида намоён, у маълум ва бетакрор

¹ Англотомия мировой философии. М. 1969, с. 230-231.

² Абу Наср Форобий. Философия одамлар шахри. Т. А. Қодирий номуллаги ҳамак мероси нашриёти, 1993, 102-бет.

³ Уша асар, 186-бет

индивидуликка эга бўлади. Индивидуликнинг жамиятга кириш жараёнлари унинг ижтимоийлашувини таъминлайди. Ижтимоий муносабатларга киришни натижасида унинг жамиятдаги қадриятлар ва меъёрларни ўзлаштириб бериш учун замин яратди. Бу жихатдан у ижтимоий таъсир объектидир. Шунингдек, индивид ижтимоийлашув оқибатида жамиятдаги турли муносабатларда фаоллашди ва бунида у ижтимоий муносабатлар объекти сифатида ҳаракатланувчи шахсга айланади.

«Шахснинг маънавий-ахлоқий камолотидаги энг муҳим хусусият унинг тафаккурида ва одоб-ахлоқда бир маромда юзага келувчи ва ривожланиб боровчи ўзгаришлардир. Шахс тарбияси унинг атрофидаги бориқ тўғрисидаги муайян билимлар ва тушунчаларни эгаллаши билан узвий боғлиқдир».¹

Замонавий жамиятнинг пайдо бўлиши билан инсоннинг ижтимоий ва сиёсий муносабатлардаги ўрни юксалиб, борди. Инсонларaro муносабатлар юксалиб, сиёсий институтларни назорат этиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя этиш, жамиятда тенглик ўрнатиш имкониятлари пайдо бўлди. XX асрга келиб энг такомиллашган ва замонавий кишилик бирликларини фуқаролик жамияти, деб аташ бошланди.

Кишилик жамияти-бу иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий соҳаларда кишилар орасида юзага келадиган ва умуминсоний қадриятларга асосланган муносабатлар йиғиндиси бўлиб, жамоа турмуш тарзининг тарихий шаклланган формасидир. Фуқаролик жамияти ғояси олий мақсад сифатида бир неча асрлардан бери яшаб келмоқда. Фуқаролик жамияти шундай жамиятки, унда аҳолининг бироқ-бир гуруҳи бошқа бир гуруҳни ўзига бўйсундира олмайди. Шунингдек, эркақлар ва аёлларни бир-бири билан боғлаб турувчи кўплаб ижтимоий, фуқаровий, диний, иқтисодий, маданий алоқа ва муносабатлар янада ривожланади. Фуқаролик жамияти шахс учун кенг имкониятлар яратиб, унда ҳар бир шахс бошқалар билан бирлашини ёки бошқалар билан ҳамкорликда фаолият кўрсатиши мумкин. Фуқаролик жамияти шунингдек инсондаги улғуворликни юксакликка кўтарди.

Ҳозирги замон ривожланган мамлакатларида барпо этилган фуқаролик жамиятлари тўғрисидаги тасаввурлардан келиб чиқадиган бўлсак, у ҳолда фуқаролик жамияти бу:

-аввало, жамият ҳаёти фаолиятининг иқтисодий-ижтимоий ва маънавий соҳаларида ихтиёрий равишда шаклланган, бошланғич подавлат тўзимларини ўз ичига қамраб олган инсоний бирликдир.

-иккинчидан, жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий, оилавий, миллий, маънавий, ахлоқий, диний, ишлаб чиқариш, шахсий ва подавлат муносабатлар мажмуасидир;

-учинчидан, эркин индивидлар ихтиёрий равишда бирлашган ташкилотлар ва фуқароларнинг турли давлат органлари тазийклари ёки бир қилинган солишларидан қонунлар воситасида ҳимояланган жамият бўлиб, унда улар ўзинини намоён қила олишлари учун доимий имкониятларга эга бўлади.

Шу билан бир қаторда ҳозирги даврда фуқаролик жамиятининг асосий белгилари шаклланди. Булар асосан қуйидагилар:

¹ Толстико «Социология» М. «Промсвязь», 1999.314-бет.

2 Ушба китоб. 34-бет.

Иктисодий соҳада: нодавлат ташкилотлар, кооператив ширкатлар, ижара жамоалари, акциядорлик жамоалари, уюшмалар, корпорацияларнинг мавжудлиги.

Ижтимоий соҳада: оила, партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлари, иш ва яшаш жойларидаги ўз-ўзини бошқариш органлари, нодавлат оммавий ахборот воситалари, жамоатчилик фикрини аниқлаш, шакллантириш ва ифода этишининг замонавий шакллари: ижтимоий ихтилофларни куч билан эмас, балки қонулар доирасида ҳал қилиш амалиётининг мавжудлиги.

Маънавий соҳада: сўз, виждон ва фикрлар эркинлиги: ўз фикрини билдира олишнинг реал имкониятлари: ижодий, илмий ва бошқа уюшмалар мустақиллигининг ҳам қонуний, ҳам амалий жиҳатдан таъминланганлиги.

Фуқаролик жамиятининг белгилари, мезонлари ва институтларини тасаввур қила олган ҳар бир кишига кўриниб турибдики, бундай демократик жамиятнинг асосини ўз-ўзини бошқариш ва жамоат ташкилотлари ўзаро муносабатларининг мажмуаси ташкил қилар экан.

Фуқаролик жамияти инсонларда ўз-ўзини англаш, уларнинг объектив ривожланишидаги маъсулият ҳиссини сезиш қобилиятининг юксалишига ҳамоҳанг равишда шаклланиб боради. Бу жамиятда шаклланган имкониятлар фуқароларнинг сиёсий, ахлоқий ва ҳуқуқий маданиятлари даражасининг юқорилиги билан ажралиб туради.¹

«Фуқаролик жамиятини қуриш бир қанча вақолатли вазифаларни давлатдан маҳаллий ҳокимият органларига ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич топширишни кўзда тутди».²

Қадимги даврдан бошлаб то ўрта асрларгача бўлган замонда давлат кенг талқин этилган, лекин у ўзи ташкил қиладиган ва ифодалайдиган жамиятдан алоҳида эмас эди.

Николло Макиавелли адабиётларга "Stato" деган махсус терминни киргизиб, у давлатни, унинг қандайдир аниқ шаклидан қатъий назар жамиятнинг алоҳида сиёсий ташкилот сифатида талқин этди.

"Давлат" тушунчаси одатда маълум бир ҳудудда олий ҳокимиятга эга ташкилотни англатади. Давлатнинг моҳиятини янада чуқурроқ ва ҳар томонлама англаш учун унинг муҳим белгиларини билиш лозим.

Давлат ўзининг тузилиши жиҳатидан 3 га бўлинади:

1. Унитар давлат.

2. Федератив давлат.

3. Конфедератив давлат.

Унитар давлатда ягона конституция, ягона ҳудуд ва тартиблар амал қилади ва оддий давлат шаклидир.

Федератив давлат бир қанча давлатларнинг ягона конституция ва қонулар доирасида бирлашувидан ташкил топади.

Конфедератив давлат шакли тўла мустақил, суверен давлатларнинг ихтиёрий бирлашуви ва бунда ҳалқаро шартномалар кўринишида амалга оширилувчи ҳокимият амал қилади.

Давлат бошқарув шаклига кўра 2 хил бўлади:

1. Монархия. 2. Республика.

¹ Киргизбоев М. Фуқаролик жамияти. «Ёшлик» журнали, 1996, 6-сон, 3-4 бетлар.

² И.А. Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интиломокда» Т. «Ўзбекистон» 1999, 26-бет.

Монархия якка шахснинг ҳокимияти бўлиб, асосан наслдан-наслга ўтувчи характерга эга бўлади. Монархия 2 турга бўлинади: 1. Мутлоқ монархия; 2. Конституцион монархия. Мутлоқ монархияда монарх чекланмаган ҳокимиятга эга бўлади. Конституцион монархияда эса монархнинг ҳокимияти парламент томонидан чекланган бўлади.

Республика ҳалқ ҳокимиятига асосланган давлат шакли бўлиб, президентлик ва парламентар республикага бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси президентлик республикаси бўлиб, Президент давлат бошлиғи, Вазирлар Маҳкамасининг Раиси, Қурултой Кучларнинг Олий Бош қўмондони ҳисобланади. Мамлакатимиз мустақилликка эришгач Президентимиз раҳнаомлигида ҳуқуқий давлат қуриш учун астойдил сазой-ҳаракатлар бошланди.

Ҳуқуқий давлат-конституцион давлатчиликнинг реал амалга ошишидир. Унинг асосида инсонни давлат террори, унинг эътиқоди устидан қуч ишлатилиш, ҳокимият органлари томонидан якка ҳокимлик қилишдан ҳимоя қилишга интилиш ётади. Ҳуқуқий давлат-суверен ҳалқ иродасига бўйсунувчи, инсоннинг эркинлиги ва бошқа ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, ўз фаолиятини қонунийлар доирасида амалга оширувчи давлатдир. Бундай давлатда шахс билан ҳокимият ўртасидаги муносабатлар конституцияда белгиланган бўлиши керак.

Давлат билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларда устиворлик инсон ҳуқуқларига қаратилади, қонуний давлат ва унинг ҳатти-ҳаракати билан бўлиши керак. Ҳуқуқий давлатнинг белгилари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги;
- барча фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги;
- ҳуқуқнинг умумийлиги, унинг барча фуқаролар, ташкилотлар, муассасалар, жумладан, давлат ҳокимиятига ҳам тенг тааллуқли бўлиши;
- ҳалқ ва давлат суверенитетининг конституцион ҳуқуқий жиҳатлардан мувофиқлаштирилганлиги;
- қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши, улар фаолиятининг ҳамкорликдаги бирлиги;
- индивид эркинлигини чеклаш фақат барча кишилар эркинлиги ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Ҳуқуқий давлат шахснинг мутлоқ эркинлигини билдирмайди. Ҳар бир шахснинг эркинлиги бошқа кишининг эркинлигига зид кела бошласа, худди шу ерда унинг эркинлиги тугайди.¹

Ўзбекистон Республикасида миллий истиқлол шарофати билан бозор муносабатларига ўтиш, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш учун қулай шарт-шароитлар яратишга қаратилган ислохотлар тобора чуқурлашиб бормоқда. Давлат ва ҳукуматимиз миллий мустақилликнинг дастлабки давридан бошлаб қучли ижтимоий сиёсат юритиб келмоқда. Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг пировард мақсади ҳам ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришдир. Ҳозирги даврда бундай давлат ва жамият барпо этишнинг конституцион ва қонуний асослари яратилди. Демократик тизимдаги миллий давлатчилик шаклланди. Фуқаролик жамиятининг белгиси сифатида кўппартиявийлик ва ўз-ўзини бошқариш органлари - жамоат бирлашмалари тизими шаклланди.

¹ Карамт: Основы политической науки М. МГУ им. Ломоносова, 1996. с.217-220

Ижтимоий бошқарув социологияси. Ижтимоий муносабатларнинг унумли бўлиши кескинлиги ҳар хил мезонлар ёрдамида ўрнатилган фаол соҳаси ижтимоий бошқарув деб номланади. Бу фанга умумсоциология фанининг алоҳида соҳаси шифатида XX асрнинг бошларида Тейлор, Вебер, Файола каби олимлар асос қўйишди. XX аср ўрталаридан бошлаб бошқарув муаммоларининг ечилишида ижтимоий ёндашув қўлланила бошлади.

Ҳозирги даврда корхона ва ташкилотларни унумли бошқариш давр талабидан келиб чиқиб, самарали бошқарув механизмларини яратиш ва жорий қилиш тақозо этади.

Берро, кучайиб бораётган интеграцион жараёнлар ва ахборотлар тизимининг шакллари даражага етиб бориши, рақобатнинг кучайиши ва бошқалар ижтимоий бошқарувга бўлган муносабатини фойдали томонга кескин ўзгартиради ва бошқарув тизимида ижтимоий ўзгаришларга бўлган мослашувини тезлаштиради.

Ижтимоий бошқарувнинг такомиллашув истикболлари Ўзбекистонда барча соҳаларни янада тезроқ ва самаралироқ амалга ошириш, демократик жараёнларни чуқурлаштириш, ўз-ўзини бошқариш тизимларини такомиллаштириш ва охири оқибатда аҳолининг турмуш даражасини ошириш имконини яратди.

Ижтимоий жараёнларни башорат қилиш ва бошқариш қуйидаги асосий натижаларни кўзлайди:

-ист иқболни баҳолаш, жамият ижтимоий тараққиётининг муҳим кўрсаткичларини аниқлаш ва унга оқилона етишнинг самарали воситаларини белгилаш;

-меъёрларни аниқлаш, истикболдаги асосий ижтимоий талаб ва уни қондириш имкониятларини белгилаш;

-таҳлилларни тахминлаш, жамият ижтимоий тараққиётига асос таъсир этиш мумкин бўлган ўзгаришларни аниқлаш ва таҳлил этиш.

Ижтимоий башорат қуйидаги турларга бўлинади:

1. Истикболдаги ҳолатларни башорат қилиш - жамиятнинг ижтимоий тараққиёт ҳақида олимларнинг ўтган замон, ҳозирги замон ва истикбол аъёнларини башорат этишидир.

2. Меъёрлар башорати - истикболдаги кутилаётган ижтимоий ҳаётга мос меъёрларни топиш, яъни шу ҳолатга олиб келувчи шарт-шароитларни аниқлаш.

3. Таҳлиллар башорати - ижтимоий тараққиёт жараёнининг издан чиқиш ҳолатининг таҳлиliga асосланган башорат.

Ижтимоий бошқаришни амалга оширишда ижтимоий ахборот муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий ахборот 3 гуруҳга бўлинади:

1. Ижтимоий гуруҳлар тизимаси ва ҳолати ҳақидаги ахборотлар.

2. Одамларнинг меҳнат ва турмуш кўрсаткичли ахборотлар ижтимоий ҳодиса ва жараёнининг таърифий хусусиятлари ва таркибий тузилишининг кўринишлари ҳақидаги маълумотлардир. Миқдор кўрсаткичли ахборотлар ижтимоий ҳодиса, жараёнларнинг миқдор ўлчов шаклида аниқланган катталиклардан иборатдир.

Бу ахборотлар ЭХМ га асосланган ҳолда математик моделлаштиришни ва у орқали ижтимоий башорат қилишни, таҳлил қилиш ва баҳолашни амалга ошириш имконини беради.

«Ижтимоий бошқарув тизимига ўтиш жамиятимизнинг пировард мақсадларидан бўлиб, жамият ҳаётининг барча жабҳаларида қонун устиворлиги демократик йўл билан қабул қилинган

Конституция ва қонунларни ҳеч истисносиз ҳамма ҳурмат қилиш ва уларга оғишмай риоя этиш¹ни доимий равишда тақозо этади.

Иқтисод социологияси.

XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб, иқтисодий ҳаёт социологиянинг тадқиқот объектига айланди. Худди шу даврда ишлаб чиқаришда инсон омилни англаб етилди ва ва бу борада тафаккур шаклланиб борди.

Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки давридаёқ Президентимиз И.А.Каримов томонидан бозор иқтисодиётига ўтишнинг 5 та тамойили ишлаб чиқилди. Булар қуйидагилар:

1. Иқтисоднинг сиёсатдан устувор бўлиши.
2. Давлатнинг бош ислохотчи эканлиги.
3. Қонунлар устуворчилигини таъминлаш.
4. Кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш.
5. Бозор иқтисодиётига босқичма - босқич ўтиш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти таъкидлаганидек: "бизнинг бозор муносабатларига ўтиш методимиз республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф - одатлар, турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтмишдаги иқтисодиётни бир ёклама, бесўнақай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга асосланади".

Иқтисодий назариялар ва қарашлар ҳамда тасаввурларга иқтисодий муносабатлар ҳамisha ҳам айнан мувофиқ бўлавермайди.

Иқтисодий қараш ва қонунлар баъзан ишлаб чиқариш муносабатларига шубҳа билан қарайди.

Асримизнинг 60-йилларида ривожланган ғарб мамлакатларида иқтисодий социология фанининг ижтимоийлашуви тенденцияси кучайиб, унинг имкониятлари ҳам ортиб борди. Иқтисодий социологияни бугунги кунда глобал ва хусусий масалаларни ҳал қилувчи фан сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Америкалик социолог Смерзер ўзининг " Иқтисодий ҳаёт социологияси " мақоласида иқтисодий социология " йўртак " даги ҳолатида қандай уйғонганлигини ва иқтисодий турмушнинг борган сари янги томонларини қамраб олишнинг жуда таъсирли қилиб тасвирланган.

Иқтисодий ҳаётни ижтимоий талқин этишга биринчи бор Тейлор эътибор берди. У ишчиларнинг меҳнатга бўлган эътиборини ўрганди ва 1884 йили меҳнатга ҳақ тўлаш тизимига асосланган назарияни ишлаб чиқариш жараёнига тadbик этди.

Бу ғоянинг асоси қуйидагича:

- Энг қисқа вақт ичида ишчи қанча кўп ҳажмда иш бажарса, унга шунча ҳақ тўлаш;

- Ишнинг ҳажмини эмас, балки самарадорлигини ва яхшилигини рағбатлантириш;

- Ишчиларга кам иш ҳақи бериш ва кўп бериш барабар зарарлидир;

Ишловчида юксак ҳақ олувчи бўлишга интилиш ҳиссини уйғотиш, юксакликга интилиб яшаш.

Тейлор концепцияси Америка саноатида Форд томонидан ишлаб чиқаришга тadbик этилди, кейинер ишлаб чиқариш шаронтида меҳнатнинг самарадорлиги рағбатлантирилди.

¹ Миндий истиқод ғояси : асосий тулунча ва тамойиллар. 37-бет.

Матълумки дунёда аҳолининг урбанизация жараёни тез ривожланмоқда. Буларнинг ҳаммаси таълим тизимини янгича йўлга қўйишни тақозо этади. Оммавий ишлаб чиқариш, стандарт равишда истеъмол қилиш ва оммавий маданиятнинг вужудга келиш имкониятини яратади.

Ишлаб чиқаришнинг юксак ривожланиши, юксалиши замонавий микроэлектроника ва компьютер технологиясига асосланади.

Шунинг учун мамлакатимизда жорий этилган таълимнинг янги модели - кадрлар тайёрлаш миллий дастури жамиятимизда туб ўзгаришларни вужудга келтириш асосидир. Президентимиз таъкидлаганидек «Биз олдимизга қандай вазифа қўймайлик, қандай муаммони ечиш зарурияти туғилмасин, гап охир оқибат барибир кадрларга ва яна кадрларга такалаверади. Мубалағасиз айтиш мумкинки, бизнинг келажагимиз, мамлакатимиз келажаги ўрнимизга ким келишига ёки бошқачарок айтганда, қандай кадрлар тайёрлашимизга боғлиқ»¹.

Хозирги давр иқтисодийнинг ижтимоийлаштирилган дейиш мумкин. Чунки, бу ерда инсоннинг ўзи, унинг интеллектуал салоҳияти асосий ўринга чиқади, бу эса инсон кадрларини рўёбга чиқиши жараёнининг тобора ижтимоийлашувиغا олиб келади. XXI аср бутун ижтимоий ҳаётнинг инсонийлаштирилганлиги билан характерлидир.

Меҳнат социологияси.

Жамият тараққиётидаги барча ўзгаришлар инсон омилининг фаоллашувиغا, инсонларнинг меҳнат ва интеллектуал салоҳиятидан имкони борича унумли фойдаланишга, барча меҳнатқашларнинг ижодий қувватларини тўла ишга солишга ҳамда шахс, жамият ва давлат ўртасидаги манфаатдорлик ва муносабатларнинг муносибчилигини таъминлашга боғлиқдир.

Меҳнат социологияси меҳнат соҳасидаги ижтимоий меҳнат муносабатлари, иқтисодий ижтимоий муносабатларни ўрганади ва уларни бошқа омиллар билан бирга бошқаришни таъминлайди.

Меҳнат социологиясининг яратилиши анча узоқ тарихга ва катта манбаларга эга бўлса ҳам, ҳали у фан сифатида тўла шаклланмаган. Меҳнат социологияси бўйича олиб борилган назарий ва амалий социологик тадқиқотлар жуда катта изланишлар лозимлигини кўрсатмоқда.

Меҳнат социологияси меҳнат соҳаси бўйича барча ижтимоий ахборотларни тўплашга, ишлаб чиқариш захираларидан тўла фойдаланишга, ҳамда меҳнатни бошқаришнинг оптимал стратегияси ва техникасини белгилашга хизмат қилади.

Бизнинг ёш, мустақил ва келажаги буёқ давлатимизни тараққий эттиришда меҳнат социологиясининг халқ ҳўжалигидаги жараёни катта аҳамият касб этиш билан бирга, мамлакатда ҳукукий, демократик тузумни ривожлантиришга, ижтимоий адолат ўрнатишга, меҳнат унумдорлигининг ошиб боришга ёрдам беради. Меҳнат социологияси, бозор муносабатлари шароитида меҳнат муаммоларини тўла-тўқис ечиб бериш ва унинг истиқболларини белгилашни назарий ва амалий жиҳатдан ўз олдида мақсад қилиб қўймоқда. Бугунги кунда меҳнатни бошқаришнинг барча туркум омилларини ҳисобга олувчи ахборотлар базасини яратиш ва унинг социологик мониторингини яратиш мақсадга мувофиқдир.

Ижтимоий иқтисодий нуктаи назардан меҳнат инсонларнинг табиатга тўғридан-тўғри таъсири жараёнидан иборат бўлиб, унинг натижасида истеъмол

¹ И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда» Т. «Ўзбекистон» 2000йил,249-бет.

баҳоси, моддий ва маънавий бойлик пайдо бўлади. Меҳнат, асосан инсон фаолиятининг шакли, турмушнинг муҳим шарти сифатида кўриб чиқилади.

Меҳнат табиатан жамиятни табиатдан, инсонни ҳайвонот оламида ажралиб чиқишига сабаб бўлди ва имкон туғдирди.

Меҳнат жараёни ўз ичига уч жараёни олади:

-инсоннинг фойдали фаолияти ёки меҳнатнинг ўзи;

-меҳнат мавзуси ёки бу фаолиятнинг нимага йўналтирилганлиги;

-ишлаб чиқариш куруллари, бўлар билан инсон ушбу мавзуга таъсир кўрсатади.

Социологияда " меҳнат шaroитлари " категорияси муҳим аҳамиятга эга. У меҳнат шaroитининг инсон учун нормал ёки зарarli бўлиши мумкинлиги мезонидан келиб чиқади.

Нормал меҳнат шaroитлари инсон саломатлигига зарar келтирмайди. Зарarli меҳнат шaroитлари (шахталарда, домна ва мартен печларида ишлаш) инсон саломатлиги учун хaфлидир ва кўнигча инсон ҳаётига тахди солиди. Бундан ташкари, меҳнат шaroитлари социологлар томонидан экстримал, нисбатан нормал ва қулай шaroитларга бўлинади. Кўп ҳолларда улар меҳнат мазмуни ва унинг ташкил қилинишига боғлиқдир. Меҳнатни ташкил қилиш деганда, одатда, иш ташкил қилиш тартиби, усуллари, шакли тушунилади, яъни "инсон-жихозлар, машиналар, асбоблар" тизимида мувофиқликнинг бўлиши, ишга ижобий самара бериши назарда тутилади.

Ишлаб чиқаришни бошқаришда, бизнесда, ҳуқуқий идораларда меҳнатни раббатлантириш ва асослаш катта аҳамият касб этади. Раббатлантириш - меҳнатнинг самарасига кўра ишчи ходимларни моддий ва маънавий раббатлантириш тизимидир.

Меҳнат фаолияти якка тартибда ва гуруҳли бўлиши мумкин. Меҳнат жамоаси - бу шахс учун аҳамиятли ва ижтимоий нуқтан назардан қимматли бўлган, аниқ мақсадларга йўналтирилган одамларнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий фаолияти амалга ошадиган уюшмасидир. Меҳнат жамоаси - бу ўзарo ҳамфикр бўлган, ғоявий муштараклик устун бўлган одамларнинг манфатли бирлашувидир.

Меҳнат ташкилотлари икки асосий гуруҳга бўлинади:

1. ишлаб чиқариш тармоқлари жамоалари: саноат, қурилиш, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, ишлаб чиқаришга хизмат қилиш, транспорт, моддий техника таъминоти ва бошқалар.

2. Ноншлаб чиқариш тармоқлари жамоалари: соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, ҳалқ таълими, сaънат, илм - фан, давлат маъмурий органлари аппарати, бошқарув органлари, жамоат ташкилотлари ва бошқалар.

Мамлакатимизда меҳнат ташкилотлари ҳаётида талайгина ўзгаришлар содир бўлмоқда, яъни хусусий мулкчиликка ўтиш жараёни жадал суръатлар билан кетмоқда.

Ҳозирда ишлаб чиқариш, илмий текшириш, муҳандислик ташкилотлари, олий ўқув юртлири, илмий-техникавий, ижодий иттифоқлар ва бошқа субъектлар шартнома асосида тўзилган жамоалар ташкил қилинмоқда.

Ҳалқаро интеграциянинг иқтисодий, илмий, молиявий каби янги шакллари пайдо бўлмоқда. Улар ҳалқаро капиталларнинг қўшилиши негизида ташкил қилинган. Сўнгги йилларда майда савдо корхоналари, якка тартибдаги

тадбиркорлик ва майда гуруҳли меҳнат корхоналари кенгаймоқда, улар фаолиятининг ҳуқуқий асослари мустаҳкамланмоқда.

Шахснинг шаклланиш жараёнида жамоанинг ва унда ташкил этилган меҳнатнинг аҳамияти катта. Меҳнат шахснинг барча муҳим сифатларига таъсир кўрсатади. У инсон психологик жараёнларини йўналтирувчи ва мувофиқлаштирувчи механизм сифатида рол ўйнайди.

Олимларнинг таъкидлашича, яқин йилларда мамлакат иқтисодида сезиларли ўзгаришлар рўй беради. Фойда келтирмайдиган корхоналарнинг ёпилиши, хусусийлаштириш, ишлаб чиқаришда автоматлаштирилган технологияларнинг жорий этилиши малакали кадрларга бўлган эҳтиёжни оширади.

Ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат жамоаларида ва ташкилотларида кўпинча ихтилофлар, низолар ҳам рўй беради. Уларнинг сабаби жуда килма-килдир. Низо вужудга келадиган зиддиятларни бартараф қилишнинг самарасиз йўлидир, чунки низо пайтида одамда ҳиссиётлар устун келгани сабабли, фикрлаш сусаяди, ўз ҳулқини назорат қилиш қобилияти пасаяди.

Мамлакатда меҳнат жамоалари бозор муносабатларининг таркиб топиш асосида кўп ҳолларда ўз ходимларининг ахлоқий сифатлари ва дунёқаравларини ўрганишлари зарур бўлиб бормоқда. Бунда раҳбарнинг ўз қўли остидаги ходимлари билан муносабатлари ҳар кимнинг қобилиятига кўра хизмат вазифаларига қўйилиши, мутахассисларнинг малакаларини муттасил ошириб бориш, жамоада нормал инсоний муносабатлар иқлимининг бузилишига эътибор бериш катта ахлоқий ва маънавий аҳамиятга эга бўлади.

Чунки нормал бозор муносабатларининг шаклланиши нормал ахлоқий психологик муҳитни, соғлом рақобатни, шахсий манфатининг жамоат манфаати билан уйғунлашувини талаб қилади.

7-Мавзу бўйича таянч атамалар.

1. Инсон Ерда яшаётган мавжудот турларидан бири.
2. Инсоннинг инсон эътиборини алоҳида олинган нуқсаси, унинг вакилларида бири.
3. Шахс ушбу ҳос, интеллектуал,иродавий, рухий, шахсий сифат ва белгиларга эга инсондир.
4. Қишлоқлик жамияти-бу иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий соҳаларда қишлоқлар орасида юзага келадиган ва умуминсоний қадриятларга асосланган муносабатлар йиғиндиси бўлиб, жамоа турмуш тарзининг тарихий шаклланган формаси.
5. Ижтимоий бошқарув-ижтимоий муносабатларнинг унумли тарзда кечишини ҳар хил мезонлар ёрдамида ўрғанувчи фан соҳаси.
6. Меъёрлар башорати-истикболдаги кутилаётган ижтимоий ҳаётга мос меъёрларни топиш, яъни шу ҳолатга олиб келувчи шарт шaroитларни аниқлаш.
7. Таҳдидлар башорати - ижтимоий тараққиёт жараёнининг издан чиқиш ҳолатининг таҳлилига асосланган башорат.
8. Меҳнат жамоаси-одамларнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий фаолияти амалга ошираган уюшмаси.
9. Низо-вужудга келувчи зиддиятларни бартараф этишнинг самарасиз йўли.

7-Мавзу бўйича умумий саволлар.

- 1.Инсоннинг биоижтимоий мавжудот эканлиги.
- 2.Шахснинг шаклланишига таъсир қилувчи омиллар.
- 3.Фуқаролик жамияти тушунчаси.
- 4.Фуқаролик жамиятининг асосий белгилари.
- 5.Хуқуқий давлатнинг белгилари.
- 6.Ижтимоий башорат турлари.
- 7.Иқтисод социологиясининг вазифалари.
- 8.Меҳнат тушунчаси ва моҳияти.

8-МАВЗУ. МАҲАЛЛА ЎЗ-ЎЗИНИ БОШҚАРУВ ВА ИЖТИМОЙ ФИКР СОЦИОЛОГИЯСИ.

Режа:

1. Маҳалла ва маҳаллий бошқарув социологияси.
2. Маҳалла ўз-ўзини бошқарув тизимининг муҳим ижтимоий органи. Маҳалла демократияси.
3. Ҷамоатчилик фикри тушунчаси. Ҷамоатчилик фикрининг назарий асослари.
4. Ҷамоатчилик фикрининг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши.

Адабиётлар

1. И.А. Каримов "Баркамол авлод орзуси " Т 1999 й.
2. И.А.Каримов "Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз " Т 2000й.
3. И.А.Каримов " Миллий истиқлол мафқўраси " Т 2000й.
4. И.А.Каримов " Ўзбекистон XXI асрга интиломда " Т 1999й.
5. И.А.Каримов" Бунёдкорлик йўлидан " Т1996й.
6. И.А.Каримов "Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби" Т1997й.
7. Рыбаковский " Миграция населения" М 1989й.
8. Холбеков. А, Иширов. У "Социология "Т1999й.
9. Бекмуратов "Мовароуннаҳрда Ҷамоатчилик фикри тарихи" Т1994й.
10. Қодиров. К "Маҳалла- ўзини-ўзи бошқариш органи" Т1995й.
11. Жалилов. Ш " Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ислоҳоти тажриба ва муаммолар" Т1994й

Маҳалла ва маҳаллий бошқарув социологияси.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнлари бошқарув тизимининг мунтазам шакллантириш ва такомиллаштириб боришни ўзининг илмий қадриятларига ва давлатчилиги тарихида шаклланган аъёналарига таяниб иш кўришни тақозо этмоқда. Зеро ўтиш давридаги вазиятни тўғри баҳолаган мамлакатимиз раҳбарияти замон руҳига мослашувчи илгор мамлакатларининг ютуқлари билан тарихий меросимизни уйғунлаштириш асосида миллий бошқарув тизимлари пойдеворини мустаҳкамлаб бормоқда. Бу ўринда ўзини-ўзи бошқарув тизимининг миллий ифодаси ва Ўзбекистондаги ижтимоий ҳаёт тарзининг маҳаллий кўринишидаги шакли бўлган маҳалланинг ўрнини таъкидлаш жоиздир. Бозор иқтисодиётига ва умуминсоний тамойилларига асосланган ҳуқуқий демократик жамият куриш жараёнида, маҳалла жамиятининг асосий таянчи бўлиб қолиши табиийдир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи чақириқ 14-сессиясидаги маърузасида Президентимиз И.А.Каримов: "Маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари бажарадиган вазифалар доирасини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисmini босқичма-босқич топшириш лозим. Бунда энг муҳими аҳолининг касб ва ижтимоий таркиби манфаатларини янада тўлароқ ифодалаш ва химоя қилишда нодавлат жамоат тузилмаларининг ҳуқуқ ва манқаларини ошириш даркор "Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари" деган сиёсий қурилиш дастурининг моҳияти ана шунда яққол намоён бўлади. Айнан шундан ёндашув фуқароларнинг ўзларига ўз ҳаёти ва бугун жамият ҳаётини бошқаришда ва ташкил этишда кенг иштирок этиш учун имконият яратади"-деб алоҳида кўрсатиб ўтди.¹

Шу боисдан, Ўзбекистонда жамият қурилиши тизимининг мустаҳкам пойдеворини яратишда маҳалланинг ўрни катта эканлигини ва ўзини-ўзи бошқариш органларининг бошқарув тузилмасининг бугунги кун талаблари руҳида ўрганиб унинг назарий ҳамда амалий аҳамиятларини социологик жиҳатдан ёритиш муҳим илмий аҳамиятга эгадир.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқарув органлари таркибини фуқаролар йиғинлари хусусан маҳаллалар ташкил этади. Жамиятда ўзини-ўзи бошқарув тизимини муҳим органи бўлган маҳалла бу ҳудудий, касбий, турли ёшга оид ва бошқа шу каби турли хил ижтимоий гуруҳлардан ташкил топган ижтимоий тизимдир. У мана шу ижтимоий гуруҳларининг қизиқиши ва иродасини ўзида мужассамлаштириб, уларни ижтимоий ҳаётга жорий қилувчи умумий ҳамда алоҳида ҳолатларни намоён қилади. Бугунги кундаги ўзини-ўзи бошқарув тизимининг тараққий этиб бориши

— демократик жамият тараққийётининг асосий йўналишларидан биридир. Чунки ўзини-ўзи бошқарув тизими ижтимоий тизим сифатида кишиларнинг турли хил фаолиятларини улардаги ташаббускорликни ва тахлифларни инобатга олган ҳолда қонун доирасида уларнинг тезда амалга оширишини таъминлайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 101-моддасида шундай дейилади, "Маҳаллий ҳокимият органлари, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Президент фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга оширадилар, халқ депутатлари қўйи кенгашларига раҳбарлик қиладилар.

¹ И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда»Т.Ўзбекистон, 1999,28-29 бетлар.

Республика ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларини муҳокама қилишда катнашадилар".¹

Маҳалла ўзини-ўзи бошқарув тизимининг муҳим ижтимоий органи. Маҳалла демократияси.

Республикаимиз мустақилликка эришгач, жамият ичида кичик жамият номини олган маҳалла тизимини раванқ топтириш ўзига хос миллий бошқарув шаклини ишлаб чиқариш, Ўзбекистон халқининг ижтимоий муаммоларини ўрганиб унга амалий ёрдам берувчи жамиятнинг ижтимоий бир бўлаги ҳисобланиши ушбу тизимнинг махсус хайрия жамғармасининг тузиш тўғрисида фармон қабул қилди. Маҳалланинг маънавий ҳолати тўғрисида фикр юритилар экан, албатта унинг бошқарув тизимида муҳим аҳамият касб этган субъект тушунчасига эътибор қаратишлик илмий мазмун касб этади. Маҳалла субъектининг ўзига хос хусусиятини ундаги бошқарув функцияси баҳарлади. Чунки айнан шу функция орқали маҳалланинг самарали иш фаолияти намоён бўлади.

Ҳар бир маҳалла ўзига хос географик жойлашувига, ўзига хос турмуш тарзига эга бўлганлигидан келиб чиқиб бу муҳим маконда истиқомат қилаётган аҳолининг турли миллатга ёки бир миллатга мансублигига асосланиб ҳар бир маҳалланинг ўз ижтимоий иқтисодий ривожланиш дастур яратиш мақсадга мувофиқ. Маҳалла бутун фуқароларнинг мустақил фаолиятини, уларнинг жамиятини турли доиралардаги ижтимоий муносабатларини давлат ва жамият бошқарув структурасини ташкил этишидаги ҳамда ижтимоий жамоатларининг ҳаёт фаолиятини таъминловчи ва шу билан биргаликда ўз аъзоларини ижтимоий ҳаёт олдига қўйган саволларга жавоб беришдаги иштирокини белгилайди. Ўзбекистон ҳудудида маҳаллаларни қуйдаги тўртга асосий гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Шаҳарлардаги анъанавий маҳаллалар.
2. Шаҳарлардаги квартал маҳаллалар.
3. Шаҳарчалардаги маҳаллалар.
4. Қишлоқ маҳаллалари.

Маҳалланинг бутунг қишлоқ ижтимоий ҳолатига эътибор қаратиладиган бўлса унда қуйидагиларни кўзатиш мумкин: а) оила муҳофазаси, б) ободонлаштириш, кўчаларнинг янги таҳрирдан қилиниши ва тозаланиши, в) ижтимоий ҳимояда фаол иштирок этиш, г) маънавият ва ижтимоий ҳуқуқни шакллантириш; д) сиёсий фаолиятни ошириш ва ҳаказо.

Одамларнинг ҳатти ҳаракати воқеликка ва ҳар қандай янгиликка нисбатан муносабати энг аввало юксак ахлоқ-оқиб, шарқона вазминлик, ота – боболаримизга хос мулоҳазаамандлик, қийин ва мўраққаб вазиятларда шахсий манфаатдан умумдавлат ва умумхалқ манфаатларини устун қўйиш, жамоа учун яшаш каби инсоний фазилатларга қаратилган.

Бу ва шунга ўхшаган миллий кадриятлар жамиятдаги оқилона сиёсат туфайли умуминсоний кадриятлар даражасига кўтарилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органилари тўғрисидаги янги таҳрирдан қонуннинг 6-моддасида айтилганидек "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органилари фаолиятининг асосий принциплари демократик, ошкоралик ижтимоий адолат, инсонпарварлик, маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ечишда мустақиллик, жамоатчилик

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. «Ўзбекистон» 2001 йил. 30-бет.

асосида ўзаро ёрдам¹ деб белгиланган. Ўзбекистонда амалга оширилаётган маҳалла демократияси, унинг ҳалқ ҳаётига яқинлиги, аҳоли турмуш-тарзи ва кундалик ҳаёти билан уйғунлиги сабабли кундалик ҳаёт тарзимида қайтадан қарор топаяётган бошқарув тизими сифатида ўз ифодасини топмоқда.

Ўзбекистон Республикаси асосий куч қудрати манбаи – бу ҳалқимизнинг умуминсоний қадриятларига содиқ қолганлигидир. Ўзбекистондаги ана шундай умуминсоний қадриятлар сарчашмасидан бири маҳалла эканлиги тўғрисида юқорида таъкидлаган эдик. Унинг нуфўзини ошириш ижтимоий, сиёсий, тарбиявий улкан маънавий масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Президентимиз И.А.Каримов "Туркистон" газетаси муҳбирининг берган саволларига² Маҳалла, таъбир жоиз бўлса кишилик жамиятида алоҳида тарбиявий аҳамиятга молик бўлган ўзига хос маскандир дейиш мумкин. Бу тажриба аҳолининг жамоа бўлиб яшаш тарзи жаҳоннинг бошқа мамлакатларида кам учрайди. Шунинг учун ҳам инсоний жамият билан бирга яшашга ўргатилган, шу руҳда тарбияланиган бирламчи ва бекис макон-бу маҳалладир³ – деб жавоб қайтаришини ушбу тизимни оммабоп жамоага айлантириш айни муддао эканлиги тўғрисидаги ғоя деб ифодаласа бўлади.

Жамоатчилик фикри тушунчаси. Жамоатчилик фикрининг назарий асослари.

Жамоатчилик фикри тушунчаси маъно мазмун нуқтаи назаридан «Жамоат», "Жамоатчилик", "Фикр" сўзларининг мантикий мақсадни уйғунлатувчи маҳсулидир. Жамоатчилик фикрининг теран ва тўғри англамоқ учун юқоридаги таркиб асовчи сўз терминларни аввал бошдан англаб оломоқ муҳимдир. Ҳозир ва ўтмишда, Ватанимиз ва хорижда тадқиқотчилар бу терминлар мазмунига турлича таъриф бериб уларга мақсаддан келиб чиқадиган маъно юқлатиб келишган. Хусусан аксарият тадқиқотчиларда жамоатчилик фикрининг таркибий қисми бўлган "Фикр" тушунчаси тасаввур, муҳокама, фикр библириш, эътироз, ишонч, этикод, нафз, қарашлар, мулоҳазалар, фикр яқдрилиги ва ҳоказо терминларга синоним тушунча сифатида ҳам талқин этилади.

"Жамоатчилик" тушунчаси энг қадимги даврларда хусусан кўҳна Эллада ва Рим давлатлари сиёсатида муҳим ўрин тўпган бўлиб унга ҳалқ фикри нуқтаи назаридан қараб келинган. Гарчи қадимги Эллада мамлакатларида жамоатчилик фикрига муҳим аҳамият бериб келинган бўлсада бу масалада кўпроқ дифференциал ёндашув устуңлик қилган. Хусусан ҳалқ фикри зодагонлар, аскарбошилар, шаҳарликлар, озод афиналиклар фикри периферия, полислар ёхуд плейбейлар ва куллар фикридан кескин фарқ қилган. Шу боисдан "Жамоатчилик" термини қадимги юнон ва рим давлатларида "Эл ҳалқ мақсад тилаклари" Польша ва Чехословакияда "Турох" Россияда "Йиғин фикр ёди" маънолари билан уйкаш тушуниб келинган.

Мовароуннахрнинг кўп минг йиллик тарихида жамоатчилик термини муқаддас тушунчалардан саналиб-шаҳс ва жамоа муносабатларида бирламчи ўрин тутиб келган. У шахсининг таваллудидан бошлаб бутун ҳаёти давомида муайян маёқ вазифасини ўтаб тартиб қоидалар, тузуқлар, қонунлар, урф-одатлар ва анъаналар тарзида амал қилиб кишиларнинг ҳатти-ҳаракатлари, ўй фикрлари, орзулари ва режаларини муайян мақсадлар сари йўналтириб турган. Шу боисдан

¹ Фуқароларнинг ушбу-уш бошқаруш органлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонун. «Постда» газетаси. 1999йил 22январ.

² И.А.Каримов Ўз келажанимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. «Туркистон» газетаси 1999йил 2феврал

жамоатчилик фикри тушунчасини ҳалқ ёндашуви ёхуд нуқтаи назари тарзида тушуниш мақсадага мувофиқдир. Зеро фикр нуқтаи назар маъносида тушунилганда ўз дугавий мазмун замирига мулоҳаза, баҳолаш қарашлар сингари таркибий ҳамда тизимий тушунчаларни ҳам қамраб олади. Жамоатчилик фикри тушунчасининг маъно доираси жуда кенг, унинг таркибига мазкур ижтимоий ҳодисанинг шаклланиш жараёнлари фаоллият кўрсатиш шарт шаронглири, умуминсоний назифаларни ҳал этишдаги ўрни ва таъсири масалалари ҳам кирази. Жамоатчилик фикри термини Фарбий Европада илк марта Англия ҳуқуқ назарияси фанида қўлланилган бўлиб сўнгра у Германия ва Франция каби мамлакатлар ижтимоий сиёсий ҳаётида кенг фойдаланила бошлади. XVII-XVIII асрларда Англия ижтимоий ҳаётида мазкур муаммо бир мунча тор тушунилиб асосан сиёсий фикрлар жамоатчилик фикри сифатида талқин этилиб мамлакат парламентида қабул қилинган қарорларга нисбатан ҳалқнинг қарши ёки тарафдор кайфияти жамоатчилик фикри сифатида талқин этиб келинди. Жамоатчилик фикрининг оммалашуви жамиятда унинг расмийлашуви ташкилий шаклланиши жараёнларини ҳам тезлаштириб юборди. Ижтимоий ҳаёт таркибида турли хил сиёсий оқимлар, партиялар, уюшма ва жамиятлар фаол амалий-назарий савй-ҳаракатларини бошлаб юбордилар. Фарбий Европада жамоатчилик фикри XIX аср охирига қадар ҳуқуқшунослик фанининг предмети сифатида ўрганиб келинган. XX аср бошларидан эътиборан эса жамоатчилик фикри билан ижтимоий психология фанининг йирик намоёндалари жидий қизиқа бошладилар. Қисқа вақт ичида Лебон, Баур, Кули, Липман, ва бошқа йирик мутахассисларнинг салмоқли тадқиқотлари нашрдан чиқарилди. Жамият ҳаётига социология фанининг кириб келиши жамоатчилик фикрининг ижтимоий аҳамиятини кескин кучайтирди. Жамоатчилик фикри социология фанининг узвий тадқиқот объекти сифатида атрофлича ўрганила бошланди. Буюк Британия жамоатчилик фикри институтининг директори Г.Дюрент жамоатчилик фикри жамият маънавий ҳаётининг тор маънодаги мураккаб ижтимоий ҳодисаси эканлигини қайд этиб, ана шу мураккаблик бонс уни лўнда ва яхлит тавсифлаш ва таърифлаш имкони йўқлигини, бу жараённинг қўл билан ушлаб бўлмайдиган, кўз билан кўриб илғамайдиган, ҳеч қандай ўлчовларга тушмайдиган серқирра ҳодиса эканлигини таъкидлайди.¹

Шубҳасиз жамоатчилик фикри кишиларнинг у ёки бу ҳодисага нисбатан билдирган эътирозий ёхуд эътирофий муносабатлари, тақлиф ва истаклари жамланмасидир. Америкалик социолог Уолтер Липманнинг фикрича, жамоатчилик фикри кишиларнинг умумий, жамоавий манфратлари ифодасидир². Англиялик файласуф Жон Локк жамоатчилик таъсир доирасини тораётириб тушунтиришга уринади. Унинг фикрига кўра, жамоатчилик фикри жамоа ахлоқий қарашларининг ифодасидан бошқа нарса эмас³.

Атоқли француз ёзувчиси ва файласуфи Жак Мармонтель жамоатчилик фикрига қатта баҳо бериб кўпчилик томонидан илгари сурилувчи гоё ва талаблар моҳият эътиборига кўра ҳалоллик ва ҳақиқатдан иборат бўлишини таъкидлайди ҳамда бу ҳаракатга ижтимоий таъсир-таъйик қўллашларини ҳар томонлама кенгайтириш лозимлигини уқтиради: "Ҳар бир ҳолатда уч асосга яъни ҳалоллик, ҳақиқат ва фойдалилик мезонларига таяниш лозимдир" деб таъкидланган.

¹ Социология. Ўқув қўлланма Т. 1, А.Қодирий помедати ҳалқ мероси нашриёти 2002йил, 169-бет.

² Уша жойда, 169-бет

³ Уша жойда, 170-бет

Ижтимоий тараққиётнинг кейинги босқичларида, асосан XXI асрга келиб жамоатчилик фикрининг юзага келиши, шаклланиши ва амал қилиши жараёнларида ҳамда унинг таъсир қўллашлари кенгайишида илмий билимлар иштирокида ҳар томонлама орта бошлайди. Бу нарса ҳалқаро "Экосан", «Гринпис» сингари уюшмалар фаолиятларида экомухитни сақлаш борасида амалга оширилаётган ҳалқаро дастурлар, ядро қуроли синовларининг табиий муҳитга кўрсатаётган зарарларини асослаб илгари сурилаётган ижтимоий талаблар, планетамиз имкониятлари ва ресурслардан хўжасизларча фойдаланишга қарши ҳаракатларда яққол ифодасини топомоқда. Зеро жамият ҳаётига илмий билимлар, фан ютуқлари таъсирининг орта бориши ижтимоий онгинг инсонийлашуви тенденциясини кучайтириши табиийдир.

Жамоатчилик ҳодисасининг муҳим таркибий қисми ва бу жараённинг белгиларидан бири кишиларнинг ижтимоий воқеълик хусусидаги тасаввурларнинг нечоғлик ҳаққонийлиги, уларнинг мафкўравий таъсир-таъйидлардан ҳолилиги ҳамда жамоавий фикр қарашларининг мазмунан яқинлигидан иборатдир. Жамоа аъзоларининг ўзаро муносабати нечоғлик мустаҳкам, беғазар ва табиий бўлса, жамоавий фикр ҳам шунчалик ҳаётий кучли ва яхлит мазмун касб этади. Улуғ мутафаккир Ибн Синонинг фикрича, «...ўзаро боғлиқлик ва алмашув жараёнларида инсонлар бир-бирларини қандайдир муҳтожликдан ҳоли этадилар.

Бунинг учун инсонлар ўртасида ўзаро келишув зарур бўлиб, бу келишув туфайли адолат қондалари ва қонунилари ўрнатилди».¹ Жамоатчилик фикрининг инсон шахсига ишонч ва умидли муносабати уни кишилар ташвишига жонқуяр, бева-бечора, етим-есирларга меҳрибон, ҳалқ тақдирига ҳамоҳанг ижтимоий куч сифатида шаклланишига имкон туғдиради. Жамоатчилик фикрининг шаклланишига оммавий аҳборот воситаларининг, радио, телевидение, жамоат ташкилотларининг фаолиятлари кучли таъсир кўрсатади.

Ислом дунёсида фикр алмашув масаласига жиддий эътибор қилиниб бу омил инсонларни нафақат ўзаро жиёслаштириш, балки уларнинг ҳақиқатни англашга ва пировардида эса ҳалққа яқинлаштиришга хизмат қилувчи восита эканлиги уқтирилади. Тасаввуфнинг буюк намоёниси Хожа Баҳовуддин Нақшбандийнинг бу ҳақдаги ўз қарашлари ибратга лойиқ: «Толиб аввало бизнинг дўстларимиз билан ҳамсухбат бўлиши зарур, токи унда бизнинг суҳбатимизга нисбатан қобилият пайдо бўлсин»². Улуғ ҳазрат умумий, яхлит фикрни шакллантиришдан бош мақсад, ҳақиқатни билмоқ, моҳиятан ҳалққа яқинлашмоқ эканлигини, бунинг учун эса бевосита мулоқот, баҳс, суҳбатлар асносида ҳар бир инсон ўзлигини чуқурроқ англаб олиши зарурлигини таъкидлаганлар.

Жамоатчилик фикрининг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши.

Жамоатчилик фикри ўз табиатига кўра динамик хусусиятига эга ижтимоий ҳодисадир. У жамиятда узок йиллар статик ҳолатда яшаб келувчи пассив ижтимоий фикрлардан, энг аввало, мақсаднинг конкретлиги, ижтимоий фикр реал моддий кучга айланиб борганлиги, қатнашчиларининг потенциал ва реал сони инобати, масалани ҳал этиш қувваи ҳосиласига кўра фарқланиб туради. Мустақил давлатчилик шароитида жамоатчилик фикрининг ижтимоий зарурияти янада муҳим аҳамият касб эта бошлади. Унинг амалий фаолият

¹ Б.Э.Рыковский. Философские наследие Ибн Сины. "Вопросы философии" 1955. №5. стр.22.

² Абул Муҳсин Муҳаммад Божир Ибн Муҳаммад Али Баҳовуддин Балогардон «Ёзувчи» 1993 йил 77-бет.

сарҳадлари кенгайиб, жамият ҳаётида кўрсатадиган таъсири кўламлири кескин орта бошлади.

Мазкур ижтимоий ҳодисанинг мустақиллик шаронтидаги янги лазифа ва йўналишлари Президент И. Каримовнинг қатор асарларида илгари сурилган қатта назарий масалалар мазмунидан янада ойдинлашади. Шу боисдан жамоатчилик фикрининг бугунги долзарб йўналишлари қаторида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш жоиздир:

-ўзбек халқининг бир ярим аср давомида маҳрум этилган ўз ҳақ-ҳуқуқларини ўзи белгилаш орзусини ҳаётга жорий эттириш билан боғлиқ ижтимоий ҳаракат йўналиши;

-ҳар томонлама мустаҳкам демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролар жамиятининг барпо этилиши, барқарор бозор иқтисодиёти ошқора ташқи сиёсатни амалга ошириш билан боғлиқ ижтимоий сиёсий ҳаракат йўналиши.

Мазкур бош йўналишлар мамлакат ички ва ташқи сиёсати бобида қуйидаги масалаларни ўз ичига қамраб олади:

-ўзбек халқининг миллий, ҳуқуқий, ҳиссий – эмоционал ва аъёнавий ўзига ҳосликларидан келиб чиқувчи халқ демократияси тамойилларининг ижтимоий – сиёсий ҳаёт мазмунидан кенг ўрин олиши;

-ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида қонун устуворлигини таъминлаш, кишилар ўртасида қонун-қондалар ва аъёналарга ҳурмат туйғуларини шакллантириш, қонун олдида қатта, ёш, ишчи, амалдор ва ҳоказо шахсларнинг тўла тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш, аҳоли турли қатламлари ҳавфсизлиги ва осойиштадигилини таъминлаш, қонун-қондалар, аъёналарга нисбатан ички, мустаҳкам интизом фазилатларини қарор топтириш;

-Ватанга муҳаббат ва чин одамгарчилик тамойилларини қарор топтириш;

-Ўзбекистон ҳудудида туғилиб ўсган ва бу заминга меҳр қўйган ҳар бир фуқарода миллий ўзига ҳослиқдан қатъий назар юксак ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш;

-мамлакатимизда Ўзбекистонликлар учун ягона давлатчилик барпо этилганлигини назарда тутиб Ўзбекистондан ташқарида яшовчи ҳар бир Ўзбекистонлик учун бу давлат унинг учун ҳам она Ватанлигини кенг тарғиб-ташвиқ қилиш, Ватандан ўзга давлатларда яшовчи ҳар бир ўзбек Ўзбекистон обрусини юксалтиришга маъсул эканлигини тушунтириш;

-мамлакатимизда яшовчи бошқа миллат вакиллари ҳурматга ҳурмат муносабатида бўлиш, ўзбек тили тўғрисидаги қонунни ўзлаштиришларида уларга кўмаклашиши миллий ва ҳуқуқий чекланишлардан ҳоли бўлиш;

-умуминсоний қадриятлар асосидаги ахлоқий-эстетик қарашилар устуворлигини таъминлаш, ҳеч қандай мафкура, сиёсий қарашилар ва нуқтан назарларининг устун мавқеларни эгаллашларига йўл қўймаслик, зеро ҳеч қандай мафкура сўнгги ҳақиқатни ифодалашга қанолат бера олмайдиган;

-ҳақиқий демократия кўзгуси ҳисобланувчи кўп-партиявийлик тарғиботини жорий этишни қўллаб қувватлаш, айни чоғда давлат тузумини, мавжуд ҳокимиятни зўрлик ва куч билан ўзгартиришни мўлжалловчи, Ўзбекистон давлат суверенитети, мамлакат яхлитлиги ва дахлсизлигига раҳна солувчи, миллий, диний, ирқий ёқдан, ҳудудий айирмачиликка ундовчи, мамлакат Конституциясига ҳилоф иш юритиш барча партиялар, уюшма ижтимоий ҳаракатлар фаолиятларини қатъиян чеклашни ёқлаш.

Ижтимоий маданий соҳаларда:

-гуманизм ғояларига садоқат, инсон шахси ва турмуш тарзи билан боғлиқ масалаларда ижтимоий ҳимоя воситаларини кенг қўллаш, шахснинг ҳақ-ҳуқуқлари, инсоний гурури, ор-номусини ҳурматлаш, инсон ҳақ-ҳуқуқлари тўғрисидаги ҳалқаро Декларация талабларига риоя қилиш;

-ҳалқ маънавияти ва аъёнавий ахлокий қарашларини тиклаш, миллий меросни асраш, эҳтиёт қилиб авлодларга етказиш чораларини кўриш, қадимий тарихий ёдгорликларни таъмирлаш, Ўзбекистонда асрлар давомида яратилган бекибсанъат асарларини излаб топиш ва қайтариш чора тадбирларини кўриш;

-ўзбек тилининг Ўзбекистон халқларини ўзаро ҳамжиҳатликка уюловчи ва уюштирувчилик ролини кенг тарғиб этиш, давлат тили тўғрисида қонун талабларини тўла бажариш, Ўзбекистон халқлари тарихи, маданиятига ҳурмат билан муносабатда бўлишига даъват этиш,

-сўз, дин ва фикр эркинлигини таъминлаш, ислом ва бошқа динлар инсоннинг маънавий шаклланиши манбалари эканлиги, диний эътиқод давлат томонидан ҳурмат қилиниши, мўмин-мусулмонларнинг муқаддас Ҳаж сафарларига кенг имкониятлар яратилиши;

-ҳар бир фуқарога умумий таълим, махсус билимлар, олий маълумот олиш учун тенг ва баравар шарт-шароитларнинг яратилиши, мафкура ва миллий шовинизмдан ҳоли бўлган янги демократик маориф конценциясининг ишлаб чиқарилиши;

-илмий, ижтимоий, бадий ва бошқа, ижодий турлари такомилли учун етарли шарт-шароитларнинг юзага келтирилиши, иқтидорли ёшларга кенг йўл очилиши, интеллектуал мулк ҳимояси ҳусусида қарорлар қабул қилиниши.

Мазкур масалалар юзасидан давлат муассасалари, ишлаб чиқариш ва жамоат ташкилотларида, обрў-эътиборли шахслар кўмагида қуйидаги йўналишларда жамоатчилик фикрини шакллантириш мақсадга мувофиқдир:

-эъзулик йўлида хизмат қилувчи шахслар, меҳнат иягорлари, пиру-бадавлат инсонлар обрў-эътиборини оширишга қаратилган ижобий жамоатчилик фикрини шакллантириш; ижтимоий муносабатлар тизимида тоталитар тизим шароитида шаклланган социал зарарли одатлар, хусусан, сурбетлар, ҳаёсизлик, жамоат мулкнинг менсимаслик ва тоштан, космопалитизм, Ватанга беқадрлик, миллий маънавий кадриятларга ҳурматсизлик, ҳусусий мулкка нафрат сингари ижтимоий салбий ёндашувларни жамоатчилик фикри орқали нейтраллаш;

-Ўзбекистон Республикасининг инсонпарвар ички ва ташқи сиёсатини ялпи қўллаб-қувватлаш бўйича жамоатчилик фикрини шакллантириш.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки жамоатчилик фикри ижтимоий оннинг муайян ҳолати сифатида кенг халқ оmmasининг алоҳида шахслар, гуруҳлар ва реал борлиқ воқеа-ҳодисаларга нисбатан бидирувчи нуқтан назаридир.

8-Мавзу бўйича таянч атамалар.

1. Маҳалла-бу ҳудудий, касбий, турли ёшга оид бошқа шу каби турли хил ижтимоий гуруҳлардан иборат ижтимоий тизимдир.
2. Фикр-ёндашув, нуқтан назар, қарашлар.
3. Жамоатчилик -эл,ҳалқ,кўпчилик одамлар.
4. Жамоатчилик фикри-ҳалқнинг атроф борлиқдаги воқеа ҳодисаларга бўлган муносабатини билдирувчи нуқтан назаридир.

8-Мавзу бўйича умумий саволлар.

1. Маҳалла тушунчаси ва мазмуни.
2. Маҳаллий бошқарувнинг афзалликлари.
3. Маҳалланинг бутунги ҳаётимизда тутган ўрни ва роли.
4. Маҳаллага оид давлат сиёсатининг моҳияти.
5. Жамоатчилик фикри ва унинг шаклланиши.
6. Жамоатчилик фикрининг жамият ҳаётидаги ўрни ва роли.
7. Жамоатчилик таъсири ва ёшлар тарбияси.
8. Жамоатчилик фикри хусусида ўтмиш мутафаккирларининг қарашлари.

9-МАВЗУ. СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ЎТКАЗИШ УСУЛЛАРИ.

Режа.

1. Социологик тадқиқот дастурининг таркиби.
2. Социологик тадқиқотларни ташкил этиш.
3. Социологик тадқиқот усуллари (сўров, ҳужжатларни ўрганиш, интервью, кузатиш ва тест усуллари).

Алибиётлар.

1. И.А. Каримов "Баркамол авлод орзуси" Т 1999 й.
2. И.А. Каримов "Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз" Т 2000й.
3. И.А. Каримов " Миллий истиклол мафқураси " Т 2000й.
4. И.А. Каримов " Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда." Т 1999й.
5. И.А. Каримов " Бунёдкорлик йўлидан " Т.1996й.
6. И.А. Каримов "Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби" Т 1997й.
7. Рыбановский " Миграция населения" М 1989й.
8. Холбеков. А, Идилов. У "Социология" Т1999й.
9. Бекмуродов "Мовароуннахрда жамоатчилик фикри тарихи" Т1994й.
10. Қодиров. К. "Маҳалла - ўзини-ўзи бошқариш органи" Т 1995й.
11. Жалилов. Ш " Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ислоҳот тажриба ва муаммолар" Т. 1994

Социологик тадқиқотларни режалаштириш. Социологик тадқиқот дастурининг таркиби.

Социология фани ижтимоий-гуманитар фанлар тизимида ўзига хос ўринга эга. Бу фаннинг бошқа ижтимоий фанлардан фарқ қилувчи хусусиятларидан бири жамиятдаги ўзгаришлар ва жараёнларни аниқ эмпирик тадқиқотлар асосида ўрганади. Социологик тадқиқотлар ўтказиш учун пухта тайёргарлик кўриш керак. Тадқиқот ўтказувчи мутахассис ўрганиш керак бўлган муаммо тўғрисида батафсил маълумотга эга бўлиши керак. Социологик тадқиқотлар шундай жараёнки, деб таъкидлайди таниқли олима Ҳарчева, бунда жамият ҳаёти тўғрисидаги назариялар, тасаввурларнинг реал ҳаётга қанчалик мослиги ва уйғунлиги амалий тажриба ва тадқиқотлар йўли билан аниқланади.¹

Социологик тадқиқотлар бўлажак изланишларининг илмий асосланган режа ва дастўрини тайёрлашдан бошланади.

Дастур ҳаёт ҳақиқатидан келиб чиққан ва илмий-назарий жиҳатидан нусха ишланган бўлиши лозим. Зеро, тадқиқот натижалари қандай бўлиши ана шу омилларга бевосита боғлиқдир.

Социологик тадқиқотлар дастури тадқиқот объекти ва педметини ўрганиш методлари ва техник усуллари тўғрисидаги назарий асос бўлиб хизмат қилувчи назарий-услубий ҳужжат ҳисобланади.²

Дастур бўлажак тадқиқот материалларини тўплаш, қайта ишлаш ва маълумотларни таҳлил қилишни ўз ичига олади. Дастур тадқиқ этилувчи ижтимоий муаммо моҳиятини аниқлаш, тадқиқот объекти ва предметини белгилаш, мақсад ва вазифаларни ҳарактерлаб бериш, ишнинг илмий таҳлинини белгилаш, усуллари аниқлаш, маълумотларни тўплаш ва таҳлил этиш схемасини чизиб олиш каби қисмларни ўзида мужассамлаштиради.

Дастўрни ишлаб чиқиш жараёнида икки асосий талабга риоя қилиш муҳимдир.

Биринчидан, ишлаб чиқилган назарий умумлашмалардан реал тадқиқот жараёнларига ўта билиш ва иккинчидан, олинган натижалар, фактлар, йиғилган эмпирик материаллардан назарий умумлашмаларга, илмга қайта билиш кўникмаларига эга бўлиш ана шу талаблар мазмундир.

Дастур асосан икки қатта бўлим, яъни назарий- методологик ва амалий услубий бўлимлардан иборат. Назарий-методологик бўлим мавзу танлаш, тадқиқот объектини ҳарактерлаш, мақсад ва вазифалар, фараз ҳамда предметни аниқлаш каби қисмларни ўз ўзига олса амалий услубий бўлим маълумотларни тўплаш усуллари баён этиш йиғилган материалларни истиқбол ишлаш, таҳлил қилиш ва тавсиялар тайёрлаш сингари амалий фаолиятларни мужассамлаштиради.

Дастур мазмунда турли тавсирлар оқибатида юзага чикувчи ижтимоий муаммо вазиятлари аниқ ва ёрқин ифода этилмоғи лозим. Илмий муаммонинг кўйилиши муайян соҳа амал қилаётган билимлар ҳамда амалий андозалар доирасидан қоникмаслик, бу билимлар чегарасининг кенгайтириш демакдир.

Зеро, муайян тадқиқотлар бошлангунга қадар маълум бўлган билимлар доирасида ҳамиша ҳам ижтимоий муаммолар вазият ҳал этилавермайди.

¹ Ҳарчева. В.Г. «Основы социологии». М. «Логос», 1999. 260-бет.

² Ушба китоб. 266-бет.

Одатда ижтимоий муаммо амалий воситалар билан ҳал этилмаган ҳолатда илмга, тадқиқот ўтказишга муурожаат қилинади. Бу муурожаат илмда ижтимоий буюртма деб аталади.

Шу тариқа социологининг ташаббуси билан амалга оширилиши мумкин. Аммо социологининг шахсий ташаббуси ҳам реал ҳаёт муаммолари асосида пайдо бўлмоғи лозим.

Социологик тадқиқотларда илмий фараз муҳим аҳамият касб этиб, тадқиқотларнинг назарий ёки амалий йўналишларда бўлишини кўрсатувчи мўлжал вазифасини ўтайди.

Социологик тадқиқотлар дастурида илмий изланишга сабаб бўлган ижтимоий зиддиятчи муаммолар ва уларнинг асосий атама ва тушунчалари атрофлича изоҳлаб берилади.

Айни вақтда баъзи илмий тушунчаларни эмпирик тарзда изоҳлаш ва тушунчалар диалектикасини реал кўринишда кўзатиш имкониятлари илмий сўзлар, фактлар ва ижтимоий кўрсаткичлар тарзида батафсил баён этилади. Масалан, билим олиш самарадорлигини таъминлашнинг пролонг узайтириш ҳақида фикр юритиладиган бўлса, ана шу усул зарур фанларни ёки зарур кўникма ва ҳунарларни ўзлаштиришнинг бошқа фанлар мазмунига уйғунлаштириш натижасида қай усулда ўзлаштириш мумкинлигини аниқ-ойдин баён этилиши лозим.

Дастурда комплекс социологик тадқиқотлар натижаларини қўлга киритиш, ўрганилаётган объект ва предмет хусусиятларини аниқлаш мақсадларида социологик тадқиқотлар инструментарийсига алоҳида тўхталиб ўтиш лозимдир. Социологик тадқиқотлар инструментарийси деганда социологик тадқиқотлар ўтказиш учун зарур бўлган методик ва техник усуллар йиғиндиси тушунилади. Бу йиғинди ёки умумлашма замирига дastлаб бирламчи маълумотларни тўплаш, яъни кўзатиш усулини амалга ошириш учун зарур кўрсатма ва қондаларни ишлаб чиқиш, ҳужжатларни таҳлил этиш, сўроқ қоғозларини тартибга солиш, ёзма манбаларни қўлда ёки машина ёрдамида санаш, таҳлил этиш, умумлаштиришга тайёрлаш босқичи ҳолида табиий тадқиқотчи амалга ошириш учун тадқиқот ўтказишга мўтасадди раҳбарлар, илмий-техник ходимларни муайян тайёргарликдан ўтказиш босқичлари киради.

Социологик тадқиқотлар инструментарийси тадқиқот ўтказилиш жараёнида барча техник операциялар, респондентлар иши, тадқиқотчи позицияси ва бошқа жиҳатларни умумий талаблар асосида аниқ тартибга туширади. Бу эса тадқиқот ишини илмий асосланган тартибда ҳаққоний ва ишонарли ўтказиш имконини беради.

Масалан кишиларнинг бир жойдан иккинчи жойга илгга ўтиш муаммоси илмий муаммо сифатида ўрганилаётган бўлса, тадқиқот объектининг таҳлилий элементлари қуйидагилар бўлиши мумкин.

- а) иш жойида ҳақ тўлаш даражаси.
- б) иш жойидаги ахлокий-психологик муҳит.
- в) бошлиқлар билан келишмовчиликлар мавжудлиги.
- г) иш жойининг яшаи жойидан узок-яқинлиги.
- д) меҳнат шароитининг оғир-янчилиги.
- е) фаолиятдаги истикбол.
- ж) фаолиятнинг шахсга ёки жамоатга жуда зарур ёки бефойда эканлигини ҳис этилганлиги.

и) нш жойида дам олиш, хордик чиқариш масалаларининг ҳал этилганлиги;

и) саломатлик билан боғлиқ сабаблар.

й) оилавий масалалар билан боғлиқ сабаблар.

Юқоридаги тушунчалар мазмунининг атрофлича очиб берилиши дастур гипотезасини тузиш учун кенг очилишига имкон яратади. Социологик тадқиқотларда илмий фараз ижтимоий объектнинг ташкил этувчи турли хил элементлар ва алоқалар характерли, уларнинг фаолият юритиш ва тараққиётни ўзида ифодалайди. Илмий фараз ўрганилаётган объект хусусида дастлабки таҳлил ўтказилгандан кейингина тузилиши мумкин.

Фаразнинг нечоғлиқ ҳаётийлиги ёки ҳаётий эмаслиги эмпирик асосланиш жараёнида конкрет социологик тадқиқотлар ўтказиш давомида маълум бўлади. Бундай тадқиқотлар натижасида фаразлар бекор этилади ёки тасдиқланади.

Ўрганилаётган объект ҳақидаги билимлар ҳолати илмий изланишларнинг турли йўллари ва режаларини юзага келтиради.

Улардан изланиш асосидаги, баён этиш йўлидаги ва экспериментал усулдаги режаларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Изланиш асосидаги тадқиқотлар режаларини ўрганилаётган муаммо ҳақидаги тасаввур конкретлашмаган ҳолларда қўллаш мақсада мувофиқдир.

Бу режанинг асосий мақсади илмий муаммони аниқ номлаш ва унинг конкрет чегараларини белгилаб олишдир. Тадқиқотнинг муҳим босқичлари сифатида изланиш олиб бориш услубини ишлаб чиқиш, бу услубни қўллаш тартибни аниқлаб олиш, вазифаларнинг муҳимлигига кўра кетма-кет бажарила боришини таъминлаш жараёнларини кўрсатиб ўтиш ўринлидир.

Баён этиш режаси бир қатор социологик тадқиқот режаларини қўллаш олинган маълумотларини таҳлил қилиш орқали қабул этилган фаразнинг ҳаётийлигини текшириб кўриш ва ўрганилаётган объект хусусида аниқ миқдорий ва сифат характеристикасига эга бўлишни тақозо этади.

Социологик тадқиқотларни экспериментал режаси объект ҳақидаги маълумотлар асосида изоҳловчи фаразни илгари суриш имконини беради.

Мазкур тадқиқот режасидан мақсад объект замиридаги сабаб-оқибат алоқаларини аниқлаш, объектининг аини ҳолати ва ривожланиши хусусидаги шарт-шароитларини аниқ билиб олишдан иборатдир.

Социологик тадқиқотларни ташкил этиш.

Социологик тадқиқотлар режаси ва дастури тўлиқ ишлаб чиқилгандан сўнг амалга оширилади. Социологик тадқиқотларда социолог ўзига хос бир неча йўналишда фаолият юритиши ҳам мумкин. Монографик тадқиқотлар ана шундай илмий изланиш усулларида бири - муайян муаммо, ижтимоий жараён ёки ҳолатнинг муҳим жиҳатларини, моҳияти ва мазмуни негизига чуқур кириб боришини назарда тўтади.

Кенг қўламдаги тадқиқот жараёнига киришишдан аввал мазкур тадқиқот амалиёти ва усулларини тажриба синаб кўришнинг аҳамияти каттадир. Шу боисдан ҳам социологияда "пилотаж" (инглизчада тажриба ўтказиш учун мослама маъносини англатади) тадқиқот усули ҳам алоҳида бўлажак янги тадқиқот усули ҳам усули ҳам алоҳида бўлажак янги тадқиқотни ўтказиш учун кўрилган тайёргарликларининг қай ақволда эканлиги, тарқатиладиган анкета саволлари сифати, кўзатиш усули қайдномалари, ҳужжатлар тўшлаш ва уларни таҳлил этишга оид кўпгина мисоллари амалда синаб кўрилади. Аини вақтда бундай

изланишлар жараёнида бўлажак социологик тадқиқотлар ўтказиш учун зарур бўлган вақт ва жой масалалари ҳам ҳал қилинади.

Тадқиқот дастурининг амалий қисмида ўтказилиши мўлжалланган изланишнинг бевосита услубий жараёнлари бирламчи материалларни тўплаш ижтимоий ахборот мажмуини қайта тиклаш, таҳлил этиш ва тавсифлаш ҳамда ишлаб чиқилган назарий ва амалий тавсияномаларни ҳаётий тадбиқ этиш ва қайта баён этилади.

Тадқиқот дастурининг кейинги босқичларидан бири ялпи сўров натижалари, турли тадқиқот усуллари жараёнида тўпланган маълумотларни мушоҳада этиш ва қайта ишлашдан иборатдир.

Маълумотларини атрофлича таҳлил этиш ҳозирги замонда социологдан чуқур ва атрофлича билим талаб этади.

Улар жумласига таҳлилни математик усулларини яхши ўзлаштириш, программалаштириш зарурий усулларини билиш компьютерда ишлаш қобилиятларини киритиш мумкин.

Айни чоғда ҳозирги илмий тадқиқотларни муфассал ишлаб чиқилган меҳнат тақсимои дастурига эга бўлишни талаб этади.

Социологик тадқиқотлар ўтказиш жараёнида техник ва технологик имкониятларнинг кенгайтириши, ижтимоий ахборот, ва тақлифларнинг ҳар томонлама мантикий асосланган бўлишига доир талабларнинг ошиб бориши, илмий изланишлар давомида кўплаб мутахассисларнинг жалб этилиши иш жараёнининг кўп қирраллиги меҳнат тақсимои дастурининг пухта ва илмий асосланган бўлишини таъқозо этади.

Социологик тадқиқотларнинг якуний босқичида ҳисобот тайёрланади. Ҳисобот илмий изланишлар жараёнида тўпланган эмпирик маълумотларни ўзида ифодалаб, дастурда белгиланган барча талабларнинг қай даражада бажарилганлигини баён этади. Ҳисобот алоҳида тўпланган ҳужжат сифатида баҳолашни ва матбуотда эълон қилиниши мумкин.

Социологик тадқиқот усуллари.

Социологик тадқиқотлар усуллари ичида ҳозирги кунда кенг тарқалгани сўров усулидир. Сўров усулининг қулайлиги шундаки, тадқиқотнинг кузатиш ва эксперимент усулларини фақат мутахассис социологлар қўллаш мумкин бўлса, сўров усулида тадқиқот ўтказишга қисқа муддатли тайёргарликдан ўтган ёрдамчиларни ҳам жалб қилиш ва улар ёрдамида респондентларнинг катта миқдорини қамраб олиш мумкин.

Сўров усули бошқариш учун қулай усулдир. Бундан ташқари, тадқиқот қўламини кенгайтиришда сўров усулининг имкониятлари жуда катта. Бу усул қўлланилганда катта корхона ва муассасалар, соҳалар, минтақалар ва ҳатто, мамлакат миқёсида ҳам тадқиқот ўтказиш мумкин.

Сўров усули респондентга бевосита мурожаат қилиб, унинг ҳулқ-атвори, ҳаракатдан қўзланган ниятлари, ўтган даврда қилган ва ҳозир қилаётган ишлари, келажакка мўлжалланган режалари тўғрисида батафсил маълумот олиш имконини беради. Айниқса, кишининг ҳис-туйғулари, кечинмалари, ҳаракатлари, мотивлари тўғрисида маълумот тўплаш керак бўлганда, бу усул қўл келади. Чунки бу ҳодисалар кузатувчи нитохидан яширин бўлиб, уларни кузатиш усули билан аниқлаб бўлмайди.

Лекин, сўров усулининг ҳам бир қатор камчиликлари мавжуд. Масалан, бу усул ёрдамида олинган маълумотларнинг ҳақиқатта мослигини синчиклаб

гекшириш керак. Чунки,бу усул кўлланилганда маълумот манбаи фақат респондент бўлади. Респондентлар эса ўз характери, дунёқараши, ҳулки, маълумоти бўйича турлича кишилар бўлиб, улар ҳам доим ҳам ҳақиқатни гапиравермайдилар.

Сўров усулини моҳияти шундан иборатки, тадқиқот олиб борувчи савол беради ва респондент ўзининг дунёқараши, маълумоти, билими ва ҳоҳишидан келиб чиқиб, саволларга жавоб беради.

Тўплайиши керак бўлган маълумот характери ва уни тўплаш усулига қараб сўровлар икки турга бўлинади.

1. Анкета сўровлар.

2. Интервью.

Савол берилиши мумкин бўлган одамлар ёки потенциал респондентларни қай даражада қамраб олишига қараб сўровлар яна 2 турга бўлинади.

1. Ялпи сўровлар

2. Сайланма сўровлар.

Бўлардан ташқари, очик ва ёпиқ сўровлар. юзма-юз ва сиртдан сўров сингари турлар ҳам мавжуд.

Социологик тадқиқот усулларидан яна бири ҳужжатлари ўрганиш ҳисобланади.

Ҳужжат ўз семантик маъносига кўра исбот этиш мазмунини ифодаловчи сўзидир. Ҳужжат - моддий материал манба ҳисобланиб, воқеа ва фактлар ҳусусидаги маълумотларни ўзида ифодалайди.

Ҳужжатларда ўзига хос хусусиятлар куйидагилар.

1. Социологик тадқиқот учун муҳим аҳамиятга эга ҳолат, фақат аввалло инсон томонидан қайд этилади сўнгра ҳужжат шаклида ифодаланади. Демак, ҳужжат инсон онгида аввал пайдо бўлиб сўнг оғзаки, ёзма манбаларда ифода этилади, қайд қилинади, сақланади ва тарқатилади.

2. Ҳар қандай ҳолатларда ҳам муайян факт ва ҳолатларининг муҳим жиҳатлари ҳусусидаги информацияга эга бўлади.

3. Айрим ҳужжатлар мазмуни фақат муайян махсус билимларга эга бўлган кишиларгагина тушунарли бўлади.

Масалан, мураккаб технология лойиҳалари, қурилиш сметаларини, ЭХМ берадиган маълумотларни махсус билимларсиз англаб олиш қийин. Аммо бундай ҳужжатлар мазмуни махсус билимларга эга бўлган. Ҳамма кишилар учун бир хил маъно бериши керак.

4. Ҳужжат, унинг сақланиши ва ягона мазмуни бериши хусусиятлари тайин, исталган манбада баён этилиши ва исталган усулда ифодаланиши мумкин.

Ташқилот, муассаса ва мансабдор шахс томонидан бериладиган ҳужжатлар умумий қабул қилинган муайян гувоҳлик мазмунини ифодаловчи расмий реквизитларга эга бўлади. Уларни шундай характерлаш мумкин.

1. Ҳужжатларда муҳр, штамп, босма ҳона бланки белгилари бўлиб, улар муайян муассаса, ташқилотга тегишли эканлигидан далилат бериб туради.

2. Ҳужжат маълум мансабдор шахс томонидан имзоланган бўлиб, унинг исми, шарифи ва унвони акс этади.

3. Ҳужжатда у тўзишган жой, вақт, қабул этиш, муайян адресга жўнатиш белгилари қайд этилган бўлади.

Албатта социология учун ҳужжатда акс эттирилган мазмун биринчи даражада аҳамиятга эса аммо мазкўр ҳужжатнинг нечоғлиқ ҳаққонийлиги ва ислоҳлиги унинг тўзилиш шаклига ҳам боғлиқдир.

Социологик тадқиқот усулларидан яна бири бўлган интервью усули анкета билан кўп умумийликларга эга.

Анкетанда саволлар ёзма тарзда берилса, интервьюда оғзаки саволлар бериллади. Интервью респондент билан бевосита мулоқотни тақозо қилади. Бу мулоқотни қоғоз ёки магнит тасмасига қайд этиш мумкин.

Интервью (инглизча-учрашув) усулидан социология, психология, журналистика, этнография, статистика, педагогика каби соҳаларда фойдаланилади. Интервью ўтказилиш тажрибасига кўра эркин стандарт ва ярим стандарт кўринишига эга бўлади. Эркин стандарт илгаридан тайёрланган саволлар асосида эмас, балки суҳбат мазмунидан келиб чиқувчи саволлар асосида қурилиб, дастур йўналишида бир неча соат давом этиш ва тадқиқот муаммосини аниқлаш, разведка вазифасини бажариш мақсадида фойдаланиши кўзда тўтади.

Эркин стандарт интервью:

а) қисқа муддатли б) ўзоқ муддатли интервью турларига бўлинади.

Ярим стандарт интервью ҳам ўз навбатида бир неча турга бўлинади:

а) групповой панел (кайта-кайта интервью).

б) клиник интервью.

в) фокуслаштирилган интервью.

Интервью усулининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат.

1. У ёки бу соҳадаги интервью.

2. Интервью вақтида рухий, ҳиссий ҳолатларни назорат қилиш мумкин.

3. Саволлар вақтида шахснинг маъсувияти ҳис этиб борилади.

Кузатиш турли мақсадларда турли шаклда турли қамровда турли воситалар ёрдамида олиб борилади. Кузатиш ташқи дунё воқелигини ва ички олам ҳақиқатини билишнинг кенг тарқалган усулларидан биридир. Турли ёшдагилар фаолиятини кузатишда уларнинг педагогик томонларига ва психологик жиҳатларига эътибор бериш керак бўлади.

Кузатиш усулининг қуйидаги кўринишлари мавжуд.

1) Бевосита кузатиш. 2) Билвосита кузатиш. 3) Универсал кузатиш. 4) ўз-ўзини кузатиш. 5) Очик ойдин кузатиш. 6) Монографик кузатиш. 7) Тор ихтисосли кузатиш.

Социологик кузатиш олиб боришнинг шарт ва талабларни қуйидагилар:

1) кузатиш керакли савияда ва даражада ташкил қилиниши керак.

2) кузатиш мунгазам олиб борилиши керак.

3) кузатувчи ҳолис бўлиши шарт.

4) кузатилаётган объект тўғрисида мумкин қадар кўпроқ маълумот тўплаш керак.

5) кузатишнинг бориши ва натижаларини батафсил қайд этиб бориш керак.

"T E S T" инглизча сўз бўлиб тажриба, синов, текшириш деган маъноларни билдиради тест стандартлаштирилган қисқа муддатли синовдир. Тест синалаётган шахснинг психофизиология ва шахсий хусусиятларини, шунингдек интеллектуал ривож, қобилият ва малакасини текширишда қўлланиладиган стандарт машқлар ҳамдир. Тест биринчи марта 1884 йили Англияда ўқувчиларнинг билимларини текшириш мақсадида қўлланилди. Инглиз психологи Галтон 1883 йили тестнинг назарий асосларини ишлаб чиқди. Бу терминни фанга биринчи марта 1890 йили АКШ лик психолог Кеттел киритган. Француз психология Бине тестологик текширишлар принципларини инсонларнинг олий рухий функцияларига қўллади. XX аср бошларида тест принципларини ишлаб чиқишда оливлар кўплаб ишлар

шиб бордилар. Дастлабки стандарт педагогик тест АКШ лик психолог Торн Лайк томонидан тўзилган.

тестнинг бир қанча турлари мавжуд.

1)Торенц тести- шахснинг фикрлаш доирасини аниқлайди.

2)Новен тести- шахснинг мантикий фикрлашини текширади.

3)Дифференциал-диагностик тест - шахснинг касбга мойиллигини аниқлайди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач таълим тизимида тест синовлари кенг қўлланила бошланди.

1992 йили Термиз ДУ қошида ташкил этилган иқтидорли болалар лабораторияси асосида 1993 йили Республика тест маркази тўзилди. Давлат Тест Маркази Олий ва ўрта махсус ўқув юртиларига қабул қилинида фойдаланиладиган тест саволларини тайёрлаб, имтиҳонлар адолатли тарзда кечишини назорат қилиб боради.

Тестдаги саволлар қийинлиги даражасига қараб 4 типга бўлинади.

1.Содда саволлар-45%

2.Сал қийин саволлар-30%

3.Қийин саволлар-16%

4.Ўта қийин саволлар-9%

Тест ўтказишда энг аввало миқдор ва сифат кўрсаткичларига жавоб берадиган асосда саволлар ишлаб чиқиш керак.

Тест натижалари кўзатиш интервью усуллари натижалари билан таққосланиши керак.

9-Мавзу бўйича таянч атамалар.

1. Дастур-социологик тадқиқотнинг барча қирралари акс эттирилган ҳужжат.
2. Панель-маълум ижтимоий муаммо бўйича кетма-кет тадқиқот ўтказиш услуби.
3. Когорта- бир йил ва бир ойда тўзилган кишилар гуруҳи устидан ўтказиладиган тадқиқот.
4. Пилотаж- тажриба ўтказиш учун мослама.
5. Ҳужжат-моддий материал манба бўлиб, воқеа ва фактлар хусусидаги маълумотларни ўзида ифодалайди.
6. Интервью-тадқиқотчи билан респондентнинг суҳбати.
7. Лонгитюд-фақат ёшлар гуруҳини тадқиқ этувчи усул.

9-Мавзу бўйича умумий саволлар.

1. Социологик тадқиқотлар мазмуни ва моҳияти.
2. Социологик тадқиқот дастурининг тўзилиши.
3. Панель тадқиқотларнинг мақсади.
4. Социологик тадқиқотларда илмий фаразнинг ўрни.
5. Сўров усулининг афзалликлари.
6. Анкета ва кўзатиш усуллари.
7. Интервью билан оддий суҳбатнинг фарқи.
8. Кўзатиш усулининг афзалликлари.

10-МАВЗУ. СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР НАТИЖАЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ВА УМУМЛАШТИРИШ.

Режа:

1. Аниқ социологик тадқиқотларларнинг турлари.
2. Социологик маълумотларни замонавий усулларда ҳисоблаш.
3. Социологик тадқиқотлар натижаларини таҳлил қилиш ва умумлаштириш.

Адабиётлар.

1. И.А. Каримов "Баркамол авлод орзуси" Т 1999 й.
2. И.А. Каримов "Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз" Т 2000й.
3. И.А. Каримов "Миллий истиқлол мафкураси" Т 2000й.
4. И.А. Каримов "Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда" Т 1999й.
5. И.А. Каримов "Бунёдкорлик йўлидан" Т1996й.
6. И.А. Каримов "Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби" Т1997й.
7. Рыбановский "Миграция населения" М 1989й.
8. Холбеков. А, Идилов. У "Социология" Т1999й.
9. Бекмуратов "Мовароуннахрда жамоатчилик фикри тарихи" Т1994й.
10. Қодиров. К "Маҳалла- ўзини-ўзи бошқариш органи" Т1995й.
11. Жалилов. Ш " Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ислоҳоти тажриба ва муаммолар" Т1994й

Аниқ социологик тадқиқотларнинг турлари.

Конкрет социологик тадқиқотлар деганда биз ўрганаётган объект ҳақида янги билимга эга бўлишга кўмаклашадиган назарий ва амалий жараёнлар тизimini тушунамиз.

Бу тадқиқотлар умумсоциологик ва махсус социологик назариялардан келиб чиқадиган тамойиллар, тушунчалар, кўрсаткичлар асосида аниқ ижтимоий жараёнларни ўлчаш имкониятини беради.

Конкрет социологик тадқиқотлар турли кўринишларга эга. Таҳлил нуктаи-назарида конкрет социологик тадқиқот асосан уч турга бўлинади: дастлабки синов (пилотаж) таснифловчи ва аналитик.

Дастлабки синов (пилотаж) тадқиқотнинг мақсади бошланғич ахборотни ҳосил қилиш, барча жараёнларни ўтказиш ва оммавий маълумотларни тўплашнинг ташкил қилиш бўйича услубларнинг яроқлилигини текшириш.

Синовнинг асосий мақсади режаланган саволлар тўғри тузилганими, респондентларга улар тушунарлими, мўлжалланган маълумот олишга эришиши мумкинми?— каби саволларга жавоб беришдир. Дастлабки синов тадқиқот босқичма-босқич бажарилади.

Таснифловчи тадқиқот таҳлили изланишининг мураккаброқ тури деб ҳисобланади. Унинг ёрдамида ўрганилаётган ижтимоий ҳодиса ҳақида дастлабки синов тадқиқотга нисбатан тўлароқ тасаввур берадиган эмпирик ахборот олинади. Бундай тадқиқот одатда ўрганилаётган объект хилма-хил таснифлар билан ажралиб турадиган (масалан йирик корхонанинг меҳнат жамоаси, бу ерда касби, жинси, ёши, иш бўйича ҳар-хил шахслар ишлайди) катта миқдорда эга бўлган ҳолда ўтказилади. Бундай тадқиқотлар бир ёки неча конкрет социологик тадқиқотларнинг услублари қўлланиши мумкин.

Аналитик тадқиқот социологик таҳлилни асосий тури ҳисобланади. Сабаб ва оқибат орасидаги бошланишларни излаш-ушбу тадқиқотнинг асосий мақсадидир. Аналитик тадқиқотларда у ёки ижтимоий ҳодисани таркиб топтирувчи омиллар мажмуи ўрганилади. Одатда улар асосий ва асосий бўлмаган, доимий ва вақтинчалик, назоратли ва назоратсизларга бўлинади.

Аналитик тадқиқотни синчковлик билан тузилган дастурсиз ва махсус услубларсиз ўтказиш анча мушкул. У одатда дастлабки синов ва таснифловчи тадқиқотларнинг якуни сифатида юзага келади.

Социологик маълумотларни замонавий усулларда ҳисоблаш.

Социологик тадқиқотлар давомида олинган маълумотлар жамлангач, улар устида ҳисоб-китоб ишлари олиб борилади. Сўровномадаги саволлар 15 тани ташкил этиб, сўровномалар сонин 300 тагача бўлса ҳисоб-китоб ишлари қўлда бажарилади. Ундан катта ҳажмдаги ҳисоб-китоб ишлари ЭХМ ёрдамида бажарилади. Бундан кўриниб турибдики, социологлар тадқиқот давомида математиклар билан яқин ҳамкорлик қилиши зарур. Математика тўпланган ахборотларни ўзида сақловчи сўровномалар тўпламини статистика ишлов беришни амалга оширади. Бу ишни бажаришда ЭХМ математика учун техник восита бўлиб хизмат ишлари социологик маълумотларни замонавий усулларда ҳисоблаш учун зарур бўлган асосий тушунчалар қуйидагилардан иборат:

1. Математик ишлов объекти-сўровнома, яъни сўров натижасида олинган сонли маълумотлар тўплами.

2. Атоматлар- сўровномалар саволлари.

3. Аломатлар кийматларини- респондент томонидан берилган жавоблар. Ҳозирги кунда социологик тадқиқот маълумотларини ЭХМ ёрдамида қайта ишлашда чет элда ишлаб чиқилган SPS, ACSESS каби дастурлардан фойдаланилмоқда. Шу билан бирга маҳаллий мўтахассислар томонидан ишлаб чиқилган ва амалда қўлланилаётган махсус машина дастурлари ҳам яхши самара бермоқда.

Социологик тадқиқот маълумотларига ЭХМ орқали ишлов бериш қуйидаги босқичларда амалга оширилади:

Бу босқичда сўровномаларнинг тўлдирилишини текшириш, ишловга яроқсиз сўровномаларни ҳисобдан чиқариш ишлари бажарилади. Респондент ҳақидаги маълумот тўла бўлмаса, сўровнома тўлдирилган жой, ҳудуд ҳақида маълумот бўлмаса, саволларга талабга мос жавоб берилмаган бўлса сўровнома яроқсиз деб топилади.

Бу босқичда сўровномаларни гуруҳлаш ва рақамлаш ишлари олиб борилади. Гуруҳлаш деганда тадқиқот ўтказилган ҳудудлар-вилоятлар, туманлар бўйича сўровномаларни тартибга солиш, вилоят, туман, шаҳар кодларини белгилаш тушунилади. Кейин эса ҳар бир гуруҳ сўровномаларининг тартиб рақамлари белгиланади.

Учинчи босқичда сўровномадаги очиқ саволлар жавоблари кодлаштирилади. Одатда сўровномада ҳар бир саволга тартиб билан сон қўйилган жавоблар келтирилган бўлади. Ана шу сон жавобнинг «код» вазифасини бажаради. ЭХМ га жавоблар матни эмас, балки уларга мос бўлган сонлар киритилади.

Бу босқичда ЭХМда сўровнома маълумотларини сақлаш учун маълумотлар базасини тузиш ва маълумотларни киритиш ишлари бажарилади.

Бешинчи босқичда маълумотлар базасига киритилган ахборотларни текшириш ва хатоликларни тўғрилашда амалга оширилади.

Олтинчи босқичда натижавий жадваллар шакли ишлаб чиқилади. Бу иш кўпчилик томонидан яхши ўзлаштирилган W O R D тизими орқали бажарилади.

Еттинчи босқичда ЭХМ орқали ҳисобни бажариш иши амалга оширилади. Бу иш дастурлар мажмуасидаги HISOB дастури ва JADVAL дастури ёрдамида бажарилади. HISOB дастури бирор гуруҳ кесимлар бўйича натижаларни ҳисоблаб чиқади ва натижавий маълумотлар тўпламини ҳосил қилади. Дастур орқали маълумотлар базасига ишлов бериш жараёнининг энг мураккаб қисмидир. Саволга битта жавоб белгиланганидан ҳолда ҳисоблаш бирмунча энгичроқ бўлади. Бундай савол базанинг битта майдонида жойлашган бўлади. Саволга бир нечтагача жавобни белгилаш кўзда тутилган бўлса, маълумотлар шунча майдонда жойлашади. Базани ишлов беришда шу майдонларнинг ҳар бирини ҳисобга олиш керак.

Дастурнинг вазифаси топилган маълумотлар натижаларини олдинги босқичда аввалдан тайёрланган ва жадваллар шакли жойлашган ҳужжатларига кўчириб ёзишдир. Натижавий жадваллар тайёрлангандан сўнг тизими орқали уларни қозғоғга чоп этиш ва бошқа қўшимча ишларни амалга ошириш мумкин.

Социологик тадқиқотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш.

Социологик тадқиқотлар давомида қўлга киритилган маълумотларни таҳлил этиш тадқиқотлар жараёнининг муҳим босқичи ҳисобланади. Бу босқичнинг мақсади натижаларнинг маъносини тушунтириб бериш, фикрларни умумлаштириш ва ягона назарий тизимга келтиришдан иборат.

Социологик тадқиқотларнинг натижаларини тўғри изоҳлаб берувчи қатор илмий-услубий ечимлар тизими мавжуддир, аммо ҳар бир конкрет ҳолатда бу нарсa бир бутун кишилар жамоаси (социологлар, респондентлар, маъмурият) иштирокида амалга оширилади. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги ва гипотезаларнинг ҳаётийлиги энг самарадор восита сифатида кишиларнинг ижтимоий фаолиятини яхшилашга хизмат қилади. Шу сабабли гипотезани синаш жараёнида тадқиқотчи кўпроқ реал ҳодисаларга таяниши, хилма-хил маълумотларни бирлаштириши, эмпирик материаллардан ўрганилаётган объектининг зарурий, жиҳат ва хоссаларини ажратиб беришга интилиши керак. Социологик таҳлилнинг натижалари тизимлашган ва гуруҳларга ажратилган кўринишда илмий ҳисоботда намоён бўлади. Ҳисоботнинг иловаси сифатида жадваллар, графиклар, сўровномалар, бланклар, тестлар ва бошқалар келтирилади.

Амалий социологик тадқиқотнинг асосий максaди амалиёт томонидан илгари сурилган масалаларнинг ечимидир. Шунинг учун бундай тадқиқот ҳисоботида гипотезалар, тадқиқот вазифалари, ўртача кўрсаткичлар тизими, ахборотлар, бошланғич ахборотларни йиғиш бўйича тадқиқот услублари таркиби тавсифлаб берилadi.

Ҳисоботга қўйиладиган асосий талаблар қуйидагилар:

- ҳисоботда тадқиқотнинг предметига мос мантиқан барча ўзарo боғланган муаммолар гуруҳлари иложи борича чуқур ва тўла акс эттирилган бўлиши керак;
- бажариладиган ишларнинг туркумининг мантиқий кетма-кетлиги таъминланган бўлиши керак;
- ҳисоботнинг ҳар бўлимида тадрижий бир-бирини тўлдирувчи икки қисмнинг ўзарo мутаносиблигини таъминлаш зарур;
- сўровноманинг барча саволлари ва уларга мос натижалар илмий мантиқ талабларига биноан таҳлил этилиши керак;
- ҳисобот техник жиҳатдан юқори савияда расмийлаштирилиши ва тўғри тузилиши керак.

10-Мавзу бўйича таянч атамалар.

1. Гипотеза-илмий тахмин,баъорат.
2. Диада- икки кишидан иборат гуруҳ.
3. Ахборотни кодлаштириш-маълумотларни зарур талаблар асосида қайта ишлаш ва таҳлил қилишга тайёрлаш бўйича чора-тадбирлар йиғиндиси.
4. Аломатлар-сўровномаларнинг саволлари.
5. Математик ишлов объекти-сўровнома,яъни сонли маълумотлар тўплами.

10-Мавзу бўйича умумий саволлар.

1. Социологик маълумотларни замонавий усулларда ҳисоблаш.
2. Социологик маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш.
3. Ҳисобот тайёрлаш услубияти.
4. Социологик ахборотлар таҳлили.
5. Тадқиқот натижаларини изоҳлаш тартиби.
6. Ҳисоботга қўйиладиган талаблар.

ХУЛОСА

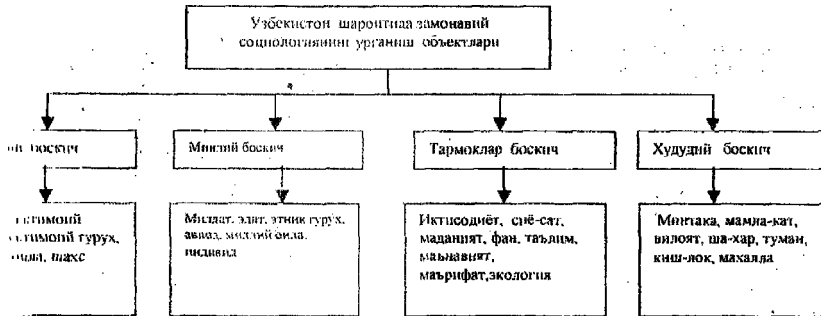
Ҳар қандай фан жамиятнинг ривожланганлик даражаси сифатида юзага келадн ва такомиллашиб боради.

Социология фани гарчи Европада XIX аср ўрталарида махсус фан сифатида ўрганила бошлаган бўлса-да унинг тарихий томирлари жуда тсрандир.

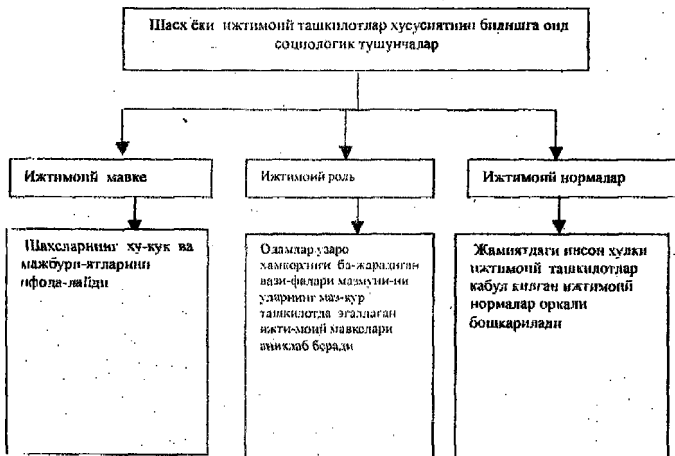
Социология ижтимоий жараёнлар ва жамиятдаги социал бирликлар моҳияти, таркиби, шаклланиши ва ўзгариш тенденцияларини махсус ўрганувчи фан сифатида узок тарихга эга. Жамият ҳодисалари ва ижтимоий ўзгаришларни ўрганишда Ғарб ва Шарқ мутафаккирлари илмий қарашлари ва методологияси билан бирга буюк аждодларимиз Зардушт, Фаробий, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур асарлардаги ғояларга таянган ҳолда иш тутишимиз керак. Бу жараёнлар Марказий Осиё мутафаккирлари асарларида айниқса ёркин ифода этилгандир.

Шунингдек социология ижтимоий фан бўлганлиги сабабли мустаҳкам мафкуравий пойдеворга эга бўлиши ҳамда ана шу ғоявий-сиёсий платформани катъий илмий-назарий ҳимоя қила билиши ҳам зарур. Социология Ўзбекистондаги турли миллатлар, турли ижтимоий табақаларни мустақиллигимиз мафкураси ва жамиятнинг умуммиллий ғояси атрофида бирлаштиришга, ўзгараётган ижтимоий воқеликни онли идрок этиш орқали озоқ ва обод эркин фуқаровий жамият кўриш йўлида уюшувчи, даъват этувчи фан сифатида хизмат қилишга маъсулдир.

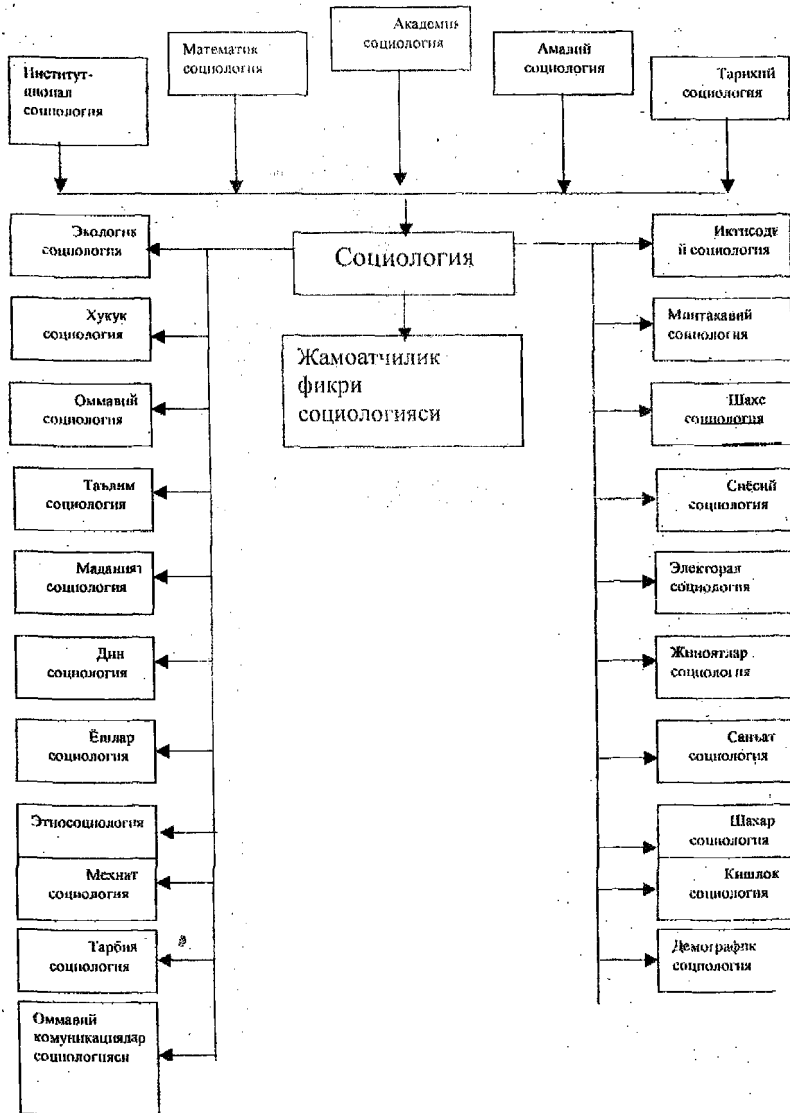
Мазкур маърузалар матнида ана шу мақсадларга нисбатан эришилганлигига гувоҳ бўласиз.

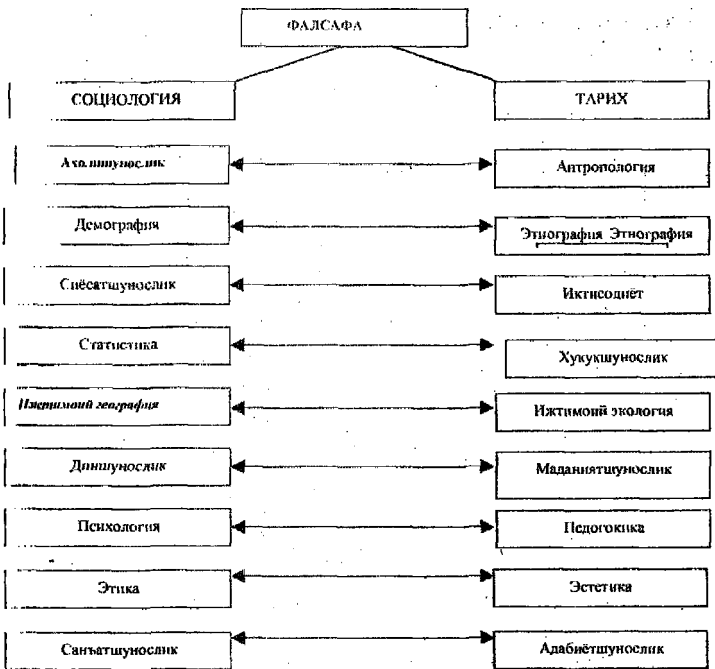

1 - схема.

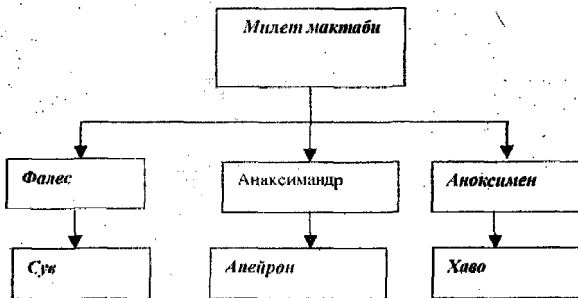

2 - схема.

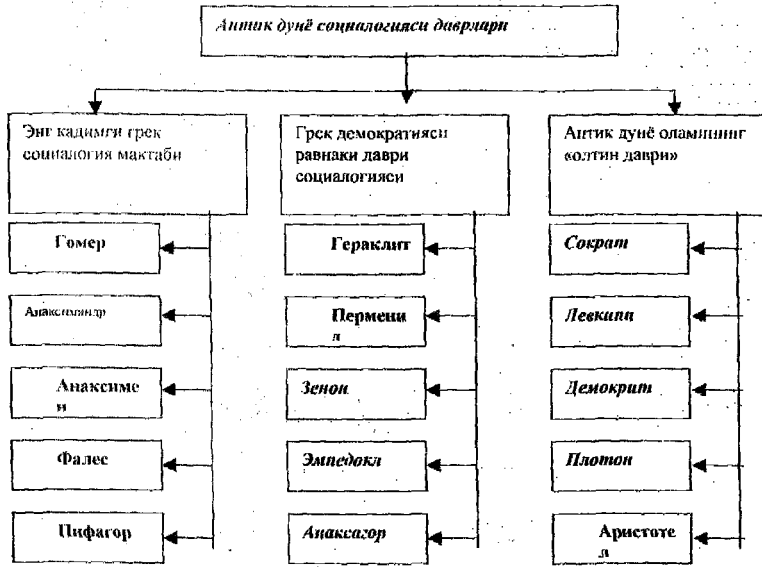

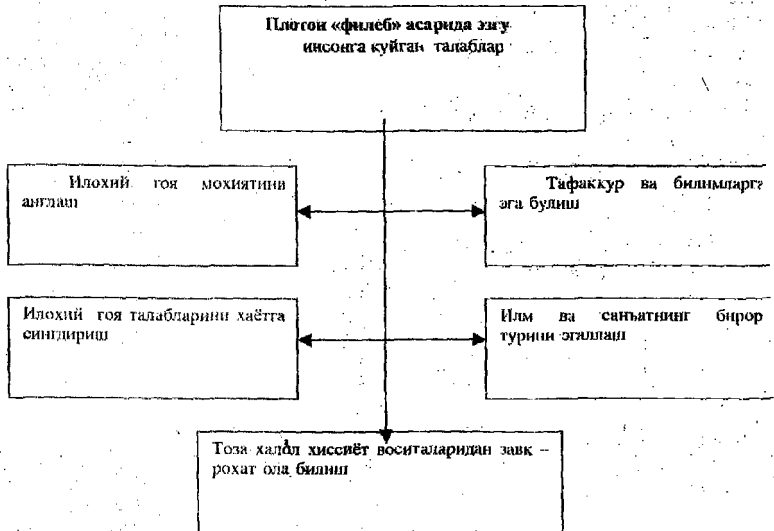
4 - СХЕМ8.

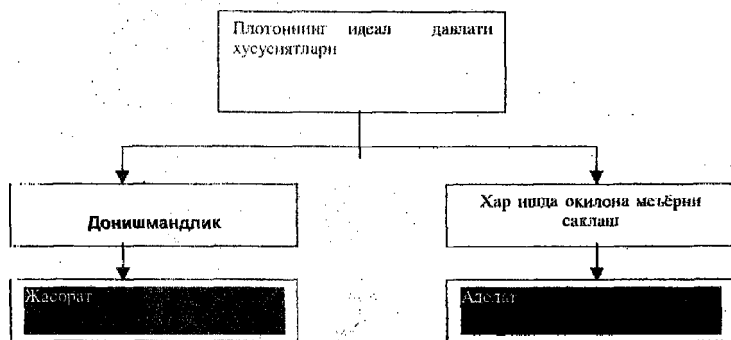
5 – схема

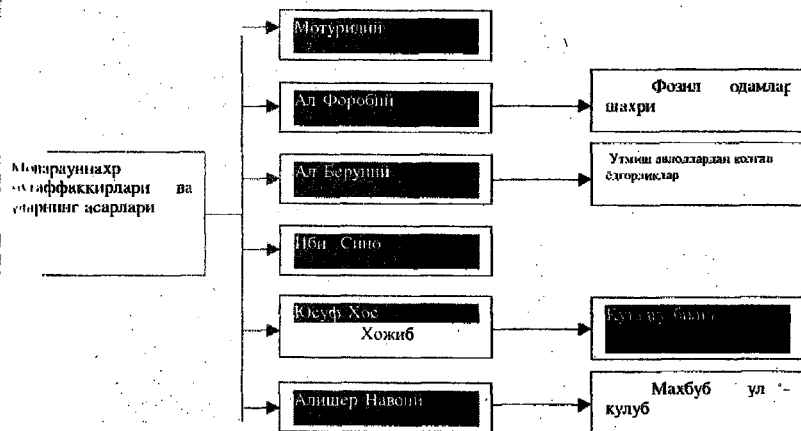
6-схема.

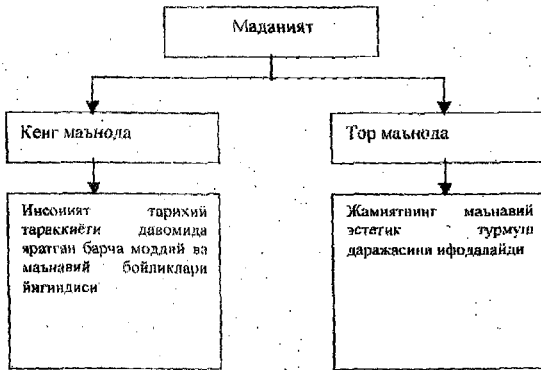
7-схема.

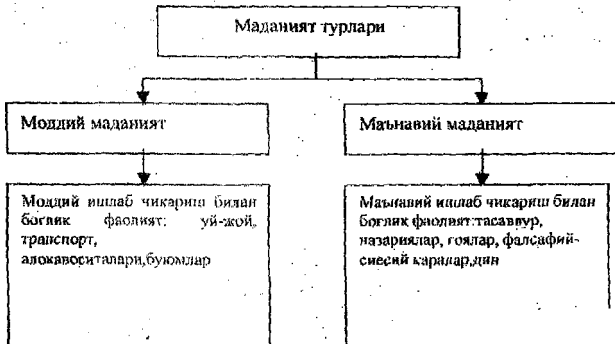
8—схема.

9-схема.

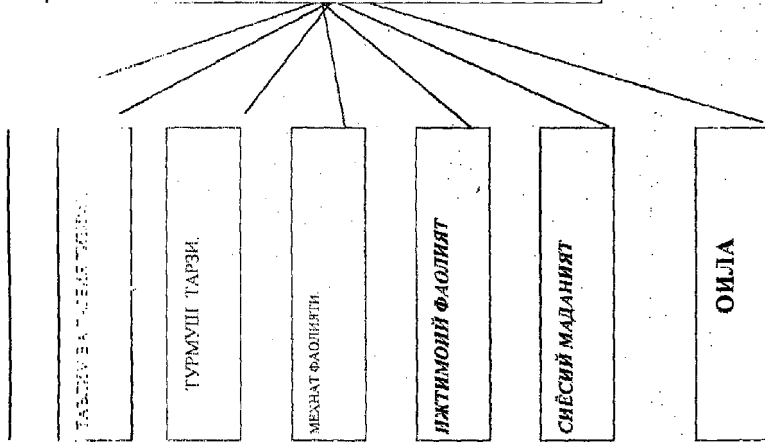

15-схема.

16-схема.

ШАХСНИНГ ШАКЛЛАНИШИНИ БЕЛГИЛОВЧИ ОМИЛЛАР.

СОҲБАТИ

ҲУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИНГ АСОСИЙ БЕЛГИЛАРИ.

Соҳада
қўғишчилар,
қўғишчилар,
қўғишчилар, акциядорлик
қўғишчилар, уюшмалар,
қўғишчиларнинг
қўғишчилар

Ижтимоий соҳада:
Оила, партиялар, жамса
Ташкилотлари ва
ҳаракатлари, иш ва яшаш
жойларидаги ўз-ўзини
бошқариш органлари, ҳодавлат
оммавий ахборот воситалари,
жамоатчилик фикрини
аниқлаш, шакллантириш ва
ифода этишнинг замонавий
шаклларидаги мавжудлиги.

Маънавий соҳада
Суз, виждон эркинлиги
Ва фикрлар эркинлиги,
Ўз фикрлар билдира
олишнинг реал
имкониятлари, ижодий

Илмий ва бошқа
уюшмалар
мустиқиллигининг ҳам
қонуний, ҳам оммавий
жиҳатдан
таъминланганлиги.

Kompyuter muhandisi: G'ayrat Jumanazarov

Musahhih: A. Matniyozov

UrDU bosmaxonasi:

Director: Komiljon Nazarov

Bosishga ruxsat etildi: 20.11.2003 yil.

Qog'oz formati 60x90 1/8

Nusxasi 100. Bosma tabog'i. Buyurtma № 83

Bahosi sotuvda kelishilgan narxda.

UrDU bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Urganch shahri, H.Olimjon ko'chasi,
14-uy, tel.: 22-4-27-58.